

JAARGANG 35#2
ZOMER 2025

Bulletin

Route du Soleil

A photograph of three people in a museum gallery. In the foreground, a man with short dark hair and a woman with long curly blonde hair are seen from the back, looking towards a painting. To their right, a woman with long dark hair, wearing a light green dress, is looking at the same painting. The background is a blue wall with some museum displays.

Ontmoeting met Gordina

Na de Algemene Ledenvergadering van 21 juni in Den Bosch zette Het Noordbrabants Museum zijn deuren open voor een exclusieve ontvangst. Voor degenen die de *Kop van een vrouw (Gordina de Groot)* nog niet in het echt hadden gezien een mooie gelegenheid voor een kennismaking.

Kop van een vrouw (Gordina de Groot)

Vincent van Gogh

Maart-april 1885. Olieverf op doek op paneel, 41 x 32,5 cm
HET NOORDBRABANTS MUSEUM, 'S-HERTOGENBOSCH

Aangekocht in 2024 met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar H.E.J. Mirandolle Fonds, haar Fonds van de Utrecht & Gooi Cirkel, haar Jheronimus Fonds en een bijzondere schenking van de Debman Stichting), het Museaal Aankoopfonds, het Mondriaan Fonds, Stichting Ambacht en Cultuur, de VriendenLaterij en de Vrienden van Het Noordbrabants Museum

'die vrouwenkop
van hier met de
witte mutsen –
moeielijk – maa
is zoo eeuwig m

Vincent van Gogh aan Anton Hanssens
brieven 7 en 8 januari 1889

'the heads of these wo
here with the white ca
— it's difficult — but i
so eternally beautiful'

Vincent van Gogh to Anton Hanssens
letters 7 and 8 January 1889

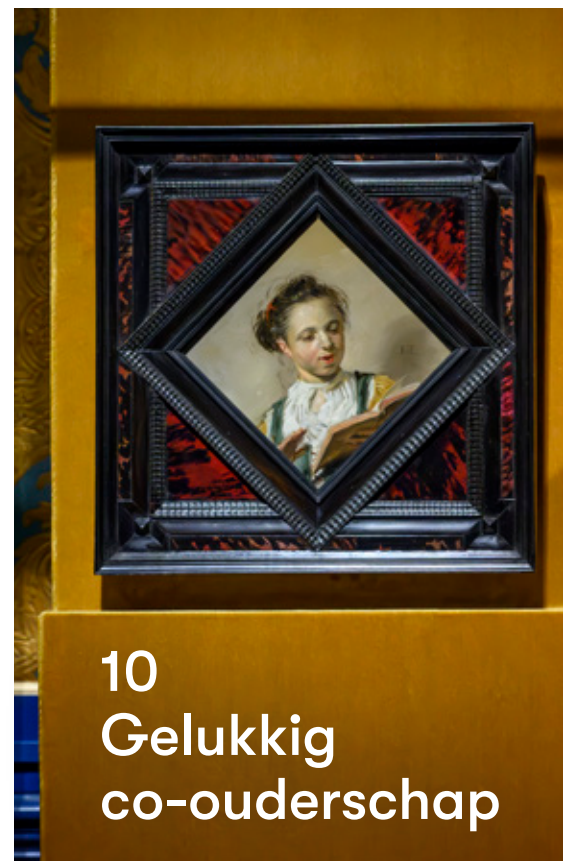

Inhoud

- 16 Cultureel Rotterdam herrijst**
Fenix: nieuwe ster aan het firmament
- 20 Mysteries driel**
Een vroege Van Heemskerck voor het Frans Hals Museum
- 34 Caravaggio door Friese ogen**
Wybrand de Geest, meer dan portretschilder
- 38 Zeeuwse schatkamer**
Collecties verrijkt dankzij nalatenschap aan de Vereniging
- 42 In het licht**
De vrouwen van atelier Bogtman
- 46 Ambassadeur van de Vereniging**
Elsbeth van Tets-van Tienhoven neemt afscheid
- 48 Bordes tussen oost en west**
Onderzoek wandschildering Paleis Het Loo

Rubrieken

- 9 Enerzijds, anderzijds**
Column Joke de Wolf
- 15 Rembrandt lid persoonlijk**
Amke Schoenmaker
- 23 Rembrandt lid persoonlijk**
Arthur Weijers
- 41 Denkraam**
Column Wim Pijbes
- 52 JongRembrandt**
- 54 R kort**

Als twee kinderen zo blij

Voor de veiling van de gerenommeerde collectie Saunders op 21 mei in New York waren de verwachtingen hooggespannen. Onder de aangeboden kunstwerken bevonden zich topstukken van Frans Post en Jan Davidsz de Heem – en twee zeldzame genrestukken van Frans Hals.

Omdat het werk van Hals van oudsher goed vertegenwoordigd is in de Collectie Nederland, doet de kans op een wezenlijke aanvulling op wat al in de Nederlandse musea aanwezig is, zich slechts zeer zelden voor. Toen het Frans Hals Museum en het Mauritshuis gezamenlijk de twee werken wilden verwerven, was het voor alle partijen duidelijk dat deze unieke kans benut moest worden (zie pp. 10-14).

Slechts drie keer eerder in de geschiedenis van de Vereniging Rembrandt is de aankoop van een werk van Frans Hals gesteund. Dat is des te opmerkelijker omdat de oprichting van de Vereniging in 1883 min of meer samenviel met de herontdekking van Hals en met een enorme herwaardering van zijn werk; zijn virtueuze techniek werd door kunstenaars als Manet en Van Gogh enorm bewonderd.

Hoe is dit te verklaren? Met zijn magnifieke groepsportretten, die gelukkig altijd in Haarlem bewaard zijn gebleven, is Hals in de stad waar hij zijn hele leven heeft gewerkt, van oudsher op zijn best vertegenwoordigd. Ook zijn individuele portretten zijn relatief goed in Nederlandse collecties te vinden, onder andere door de persoonlijke inspanningen van Victor de Stuers, de culturele alleskunner die ook aan de wieg stond van de Vereniging Rembrandt.

Het ontbreken van een goede tronie – een studie van een gelaatsuitdrukking – kon in 1968 worden opgelost met de aankoop van de *Lachende jongen* door het Mauritshuis. Het werk is sindsdien een publiekslieveling. Een genrestuk – een voorstelling van ‘gewone mensen die gewone dingen doen’, zoals het Mauritshuis het op de website treffend omschrijft – werd lang als een groot gemis ervaren. Dat de musicerende kinderen van Hals nu voor altijd in Nederland te zien zullen zijn, stemt vrolijk én illustreert de kracht van samenwerking. \

Geert-Jan Janse is directeur van de Vereniging Rembrandt

32
Een boek vol
zilverwerk

Herinneringen kun je niet maken, ze ontstaan. Zo is het ook met kunstwerken die we in ons hart sluiten. Dat is nooit het gevolg van een bewuste beslissing, het gebeurt. In deze serie vertellen auteurs over dat ene moment in een museum dat hun altijd is bijgebleven.

Het museum van de dankbaarheid

ILJA LEONARD PFEIJFFER

Op maandag 29 augustus van het jaar 1490 verscheen Maria op de flanken van de berg Figogna, die verrijst boven het dal van de Polcevera in Ligurië, even buiten de muren van Genua, aan Benedetto Pareto, een herder die aldaar zijn woonstee had. Met de veeleisendheid die Onze-Lieve-Vrouwe eigen is, droeg zij hem op een kerk voor haar te bouwen op de top van de berg. Toen Benedetto Pareto buiten adem thuiskwam en zijn echtgenote vertelde over zijn ontmoeting met de Moeder van God, lachte zij hem recht in zijn gezicht uit. Ze zei dat hij gek geworden was. Toen hij echter enkele dagen later op de berghelling in een vijgenboom krom om de vruchten te plukken, brak de tak af die hem houvast verschaft. Hij maakte een lelijke val en het leven begon hem te ontvlieden. Het laatste sacrament was hem al toegediend toen Maria opnieuw aan hem verscheen, hem op wonderbaarlijke wijze genas en haar opdracht herhaalde. Vanwege zijn onverklaarbare genezing twijfelde niemand nog aan zijn verhaal. Het contract waarin de Moeder van God opdracht verstrekke tot de bouw van de kerk werd vastgelegd in een notariële akte, die gedaateerd is in 1530, met Nicheroso Parodi

uit Cesino, Bartolomeo Piccaluga uit Morego en Franco Verardo uit Livellato als getuigen. De akte wordt tot op de dag van vandaag bewaard in het archief van de aartsbisdompelijke curie. In datzelfde jaar werd een begin gemaakt met de constructie van de basiliek, die nu bekendstaat als het Santuario di Nostra Signora della Guardia.

Wie het heiligdom heden ten dage bezoekt, neemt vanuit Genua de A7 in de richting van Milaan tot aan de afslag Bolzaneto en vanaf daar de SP52 Salita alla Guardia, die zich via Canonero en San Bernardo-Lavia de berg Figogna op slingert, om op de top een verrassend omvangrijk complex aan te treffen, dat grotendeels uit het einde van de 19de eeuw stamt, met een landingsplatform voor helikopters en een parkeerplaats die een IKEA of een bouwmarkt waardig zou zijn, omzoomd met verlaten kantines en andere uitgestorven horeca. Toen de tiende etappe van de negentigste Giro d'Italia op dinsdag 22 mei 2007 op de top finishte en gewonnen werd door Leonardo Piepoli uit Puglia, bijgenaamd 'De Vliegende Trullo', verdronken de hele karavaan, de toeschouwers en het mediacircus in de ruimten die waren aangelegd om

Op deze en de volgende pagina een greep uit de schilderijtjes in de Sala Ex Voto, met wonderbaarlijke genezingen en reddingen

Ik slenterde nietsvermoedend die zalen
in en werd overweldigd door de catalogus
van menselijk lijden die de wanden
bedekte en de vitrines vulde

tienduizenden pelgrims te kunnen ontvangen. Die pelgrims komen niet meer. Op alle dagen waarop de Giro er niet finisht, gaapt een tot pleinvrees inspirerende leegte rondom het complex.

Het Santuario di Nostra Signora della Guardia herbergt een van de

vreemdste, indrukwekkendste en ontroerendste musea die ik ooit heb bezocht. Het wordt aangeduid als de Sala Ex Voto, maar in werkelijkheid betreft het meerdere grote zalen, waarin in vitrines en aan de wanden van de vloer tot aan het plafond de wijgeschenken zijn tentoongesteld die gelovigen in de loop der eeuwen hebben achtergelaten voor Maria om hun dank te betuigen voor wonderbaarlijke genezingen, reddingen en andere heilzame interventies. Er zijn objecten, zoals de krukken die opeens niet meer nodig waren, een afgebroken autostuur dat de bestuurder bij leven en welzijn kon doneren, de gedeukte en bebloede helm van een motorrijder en medische certificaten.

Maar wellicht nog indrukwekkender dan die voorwerpen zijn de tienduizenden schilderijen en tekeningen, vaker wel dan niet door bibberende en onbekwame handen vervaardigd, waarop evenzovele wonderbare reddingen in beelden worden naverteld. Een man komt met zijn been terecht onder een wagen die door twee steigerende paarden wordt getrokken. Een jongen valt uit een hoge boom. De afgebroken tak is nauwkeurig weergegeven. Een man raakt verstrikt in een waterrad. Omstanders maken wanhopige gebaren. Brandende huizen. Zinkende boten. Een drenkeling op volle zee. Iemand tuimelt met zijn hoofd naar beneden van een hoge berg. Zorgelijke gezichten omringen een ziekbed. De ledematen van een man steken onder een gevallen stenen zuil uit, die men met man en macht tracht op te tillen. Een onderzeeër wordt getroffen door een torpedo. Een kind valt uit een raam. Een stoomloco-

motief ontspoord. Een balkon breekt af. Iemand die ongelukkig kijkt, staat met een pot pillen in zijn hand. En op al die schilderijen en tekeningen is een hoekje ingeruimd voor Maria die door een stralenkrans omgeven met Benedetto Pareto geknield aan haar voeten de helpende hand uitsteekt.

De eerste keer dat ik dit museum bezocht, was ik niet voorbereid. Ik wist niet dat het bestond. Ik slenterde nietsvermoedend die zalen in en werd overweldigd door de catalogus van menselijk lijden die de wanden bedekte en de vitrines vulde, door de oprechtheid en eerlijkheid waarmee deze verhalen, die goed waren afgelopen, minutieus in beeld waren gebracht en door de waarachtige dankbaarheid die uit elk van de tienduizenden geschenken sprak. Wie wil weten wat het betekent om mens te zijn in een onvolmaakte wereld, dient dit museum te bezoeken. Wie hoop en dankbaarheid uitgestald wil zien, hoeft nergens anders meer naartoe.

Ilya Leonard Pfeijffer is schrijver

Met een Brancusi op schoot

De sokkel die dit wereldberoemde kunstwerk van Constantin Brancusi op deze foto ondersteunt, is verre van praktisch. Maar de presentatie die de kunstenaar zelf voorstelde, was niet realistisch.

Constantin Brancusi kwam in 1904 lopend vanuit Roemenië naar Frankrijk. Dat is een bescheiden begin voor wat in de kunstgeschiedenis vaak omschreven is als de uitvinding van de moderne beeldhouwkunst. *Brancusi, The Birth of Modern Sculpture* is zelfs de titel van de tentoonstelling die dit najaar te zien is in het H'ART Museum in Amsterdam.

Daar is de Brancusicollectie van het Centre Pompidou te zien. De kunstenaar liet bij zijn overlijden in 1957 zijn hele atelier en al het werk dat hij nog in bezit had, na aan de Franse staat.

Het Kröller-Müller Museum heeft ook twee werken in de collectie. Een klein bronzen hoofd van een slapend kind uit 1908 markeert het moment waarop de kunstenaar, na een korte werkperiode in het atelier van Rodin, een eigen koers koos. Rodin bleef, zo vond Brancusi, hangen bij de buitenkant van het zichtbare. Brancusi wilde doordringen tot de essentie, tot de kern van de dingen en vooral de kern van de levende wereld. Niet als oplossing voor een esthetisch probleem, maar omdat het gevoelsmatig dichterbij de waarneming zou liggen. Een slapend kinderhoofdje, rustend op één oor, was daar een eerste verkenning van. Het lichaam van het kind liet de kunstenaar weg.

Maar de echte 'geboorte' van de moderne beeldhouwkunst zien we in het werk dat Brancusi in 1920 uit marmer maakte. Deze versie uit 1924 in het Kröller-Müller Museum is van brons. *Le commencement du monde*, het begin van de wereld, is een liggende, onregelmatige eivorm. Over die vorm valt veel te zeggen, maar ik concentreer me nu op de sokkel die het werk op de foto hierboven ondersteunt.

Toen het museum het beeld in 1995 kocht, was het aanvankelijk te zien in een vitrine. Dat is ook hoe het werk nu weer te zien is, samen met het hoofdje. Zo kunnen bezoekers zonder grote veiligheidsrisico's heel dicht bij het kunstwerk komen.

Toch maakte kunstenaar Stanley Brouwn in 1998 deze sokkel in opdracht van toenmalig directeur Evert van Straaten. Voor Brancusi was de sokkel minstens even belangrijk als het kunstwerk zelf, maar *Le com-*

Foto: Cory Markerink

ancement du monde was een uitzondering die het museum voor een probleem stelde: de eigenaar of toeschouwer moest het werk op schoot bekijken en op een kussen bewaren. Praktisch onhaalbaar voor het museum.

Brouwn maakte conceptuele kunstwerken waarin hij het lichaam als maateenheid gebruikte. In 1984 had hij al zijn *Project voor het Rijksmuseum Kröller-Müller* gemaakt, met onder andere tien kunstwerken voor de beeldentuin. Het zijn korte instructies, zoals 'Loop vier meter in de richting van Havana'.

Ook de afmetingen voor deze sokkel noteerde hij in ellen, stappen en voeten. Het is een T-vorm die rust op een rechthoekige vlakke basis. Dichter bij een werk van een kunstenaar die zelf ooit lopend naar Frankrijk was gekomen, en die de lichamelijke ervaring boven de esthetische verkoos, had deze sokkel niet kunnen komen. \

Sokkel voor
Le commencement
***du monde* van**
Constantin Brancusi
Stanley Brouwn
1995. Hout, H 84 cm
KRÖLLER-MÜLLER
MUSEUM, OTTERLO

Le commencement du monde is aangekocht in 1995 met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij de jaarlijkse bijdrage van het Cultuurfonds), de Mondriaan Stichting en het ministerie van OCW; de sokkel is verworven met steun van de Mondriaan Stichting

De tentoonstelling *Brancusi, The Birth of Modern Sculpture* is van 20 september 2025 t/m 18 januari 2026 te zien in H'ART Museum in Amsterdam.

Als dit gesprek plaatsvindt zijn de twee musicerende kinderen van Frans Hals net op Schiphol geland. Het Frans Hals Museum en het Mauritshuis kochten de twee ruitvormige paneeltjes eerder dit jaar gezamenlijk aan en vanaf deze zomer zijn ze te bewonderen in Haarlem. Directeuren Lidewij de Koekkoek en Martine Gosselink blikken terug op deze bijzondere aankoop: ‘Samen stonden we gewoon sterker.’ Als gelukkige co-ouders spreken ze over de schilderijen.

Gelukkig co-ouderschap

NIEUWE AANWINST

Zingend meisje en Vioolspelende jongen

Frans Hals

ca. 1628. Olieverf op paneel, 20,3 x 20,3 cm

Bijdrage: € 2.247.234, waarvan € 500.000 uit het Nationaal Fonds Kunstbezit, € 50.000 uit het Dorodarte Kunst Fonds, € 25.000 uit het Arent Fock Fonds en € 150.000 uit het Themafonds 17de-eeuwse schilderkunst

FRANS HALS MUSEUM, HAARLEM/MAURITSHUIS, DEN HAAG

Aangekocht in 2025 met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar Nationaal Fonds Kunstbezit, haar Dorodarte Kunst Fonds, haar Arent Fock Fonds, haar Themafonds 17de-eeuwse schilderkunst en de jaarlijkse bijdrage van het Cultuurfonds), het Nationaal Aankoopfonds van het ministerie van OCW, het Mondriaan Fonds, de VriendenLoterij, de Turing Foundation, de Vereniging van Vrienden van het Frans Hals Museum, de Gemeente Haarlem en enkele particuliere begunstigers

‘Het voelde als een achtbaan van wel zes weken lang,’ zo omschrijft Lidewij de Koekkoek het aankooptraject van de twee musicerende kinderen van Frans Hals, eerder dit jaar. Martine Gosselink: ‘Ook bij de veiling hield iedereen in beide musea de adem in. We zijn echt reuze blij dat het is gelukt!’

ONTLADING

Het begon met een door Sotheby’s georganiseerde besloten bezichtiging in Amsterdam, begin maart. Het veilinghuis was met een aantal topstukken uit de te veilen collectie Saunders op wereldtournee en nodigde musea en belangrijke verzamelaars uit om te komen kijken. De Koekkoek: ‘Pas toen wisten we dat de twee schilderijtjes op de markt waren.’ Ze hadden deze allebei voor het eerst gezien op de Frans Halstentoonstelling (eind 2023 in de National Gallery, Londen, en in 2024 in het Rijksmuseum, Amsterdam). De twee kleine paneeltjes sprongen daar echt in het oog. Gosselink: ‘Ik zei toen al tegen onze conservatoren: als deze ooit op de markt komen, wil ik ze hebben! Zo inhalig was ik meteen.’ De Koekkoek: ‘Ik was er ook direct verliefd op. Bovendien stond al decennia een genrestuk van Frans Hals hoog op onze verlanglijst.’

‘Maar bij Sotheby’s zagen we de prijsindicatie: tussen de zes en acht miljoen dollar... Zo’n bedrag is voor ons als Frans Hals Museum, met onze beperkte budgetten, volstrekt onhaalbaar.’ Het duurde dus even voordat ze het aandurfden om in actie te komen. De eerste gesprekken zijn op de TEFAF gestart. ‘Zijn jullie geïnteresseerd? Ja, wij óók!’ zo vat Gosselink het samen. ‘Maar wij waren met nog twee andere grote aankopen bezig. We wisten niet welke kant bij ons de bal op zou rollen.’ De Koekkoek: ‘Ondertussen waren wij al fondsen aan het werven. Geert-Jan Janse van de Vereniging Rembrandt speelde hierbij een enorm stimulerende rol. Hij zei letterlijk: je bent het aan je stand verplicht om het te proberen. Algauw bleek dat ook het ministerie enthousiast werd, en ook het Mondriaan Fonds en andere fondsen en particulieren.’ Gosselink: ‘Toen belde Lidewij mij op: “Kunnen we niet toch een poging wagen? Laten we alles wat in onze macht ligt doen om deze schilderijen in de Collectie Nederland te krijgen.” De kans was heel klein, want we dachten allemaal dat deze publiekslievelingen op de veiling over de kop zouden gaan.’ De Koekkoek: ‘In heel korte tijd is veel geld bij elkaar

Vioolspelende jongen

Frans Hals

ca. 1628. Olieverf op paneel, 20,3 x 20,3 cm

FRANS HALS MUSEUM, HAARLEM/

MAURITSHUIS, DEN HAAG

Zingend meisje

Frans Hals

ca. 1628. Olieverf op paneel, 20,3 x 20,3 cm

FRANS HALS MUSEUM, HAARLEM/

MAURITSHUIS, DEN HAAG

gebracht en toen bleek dat de prijs niet zo werd opgedreven als wij verwachtten. De veiling op 21 mei ging uiteindelijk best snel. Onze tussenpersoon wachtte tot het laatste moment om ons bod te plaatsen en toen bleef het daarna gewoon stil! Nou, we stonden allemaal te gillen, de ontlading was enorm.’ De hamerprijs was 6,5 miljoen dollar (inclusief veilingkosten iets meer dan 7 miljoen euro). Gosselink: ‘Het was een atypische veiling, wat zeker ook te maken heeft met de geopolitieke situatie. Normaliter zouden Amerikaanse musea of verzamelaars ook geïnteresseerd zijn, maar er was gewoon onzekerheid op de markt.’

Interactie

De schilderijtjes zijn echt gezamenlijk eigendom, niet – zoals Rembrandts Marten en Oopjen – ieder in het bezit van één museum. Gosselink: ‘Wat ons betreft zijn het ondeelbare pendanten.’ ‘Die ook altijd bij elkaar zijn gebleven,’ vult De Koekkoek aan. De unieke ruitvorm en het formaat van de schilderijen, maar ook de tegenovergestelde blikrichtingen, de plaatsing van de signatures en de richting van de schaduwen: alles wijst erop dat ze bij elkaar horen. De Koekkoek noemt de ogenschijnlijke interactie tussen de kinderen onderling: ‘Het jongetje kijkt een beetje naar het meisje op. Je gaat er vanzelf van glimlachen. Ik denk dat ze daarom ook zo’n effect hebben op iedereen die ze ziet. Het klinkt heel sentimenteel, maar je krijgt er een heel warm gevoel van.’

Maar wie zijn deze kinderen? Zouden het broer en zus kunnen zijn? Gosselink: ‘Gezien de manier waarop hij hen vastlegde, zo levendig en individueel, moet Frans Hals de kinderen heel goed hebben gekend. Ze vertonen echt individuele trekjes, vooral rondom de mond en ogen. Kijk eens naar het getuiste mondje van het meisje en hoe haar hand gedecideerd de maat aangeeft. Of hoe de jongen opgaat in de muziek. Zoiets kun je eigenlijk alleen maar zo schilderen als je iemand heel goed kent, omdat het van die trekjes zijn die alleen maar op een bepaald moment voorkomen.’

Het zouden dus Hals’ eigen kinderen kunnen zijn, al valt dat niet te bewijzen. Frans Hals had veertien kinderen, van wie er elf de volwassen leeftijd bereikten. Kunstenaarsbiograaf Arnold Houbraken schreef begin 18de eeuw dat het gezin heel muzikaal was, veel zong en instrumenten bespeelde. Met zoveel kinderen in de

Foto: Sonder van den Bosch

buurt is de kans groot dat ze ook model stonden voor zijn genrestukken en tronies. Toch zijn het geen expliciete portretten. Omdat de kinderen ieder iets dóén (zingen en vioolspelen) noemen we dit genrestukken, die Hals schilderde voor de vrije markt.

Gosselink: ‘Er is een Leidse boedelbeschrijving uit 1644 naar boven gekomen, waarin gerept wordt van “twee viercante conterfeytsels van de kinderen van Hals tot Haerlem gedaen door deselve”. En dit zijn de enige vierkante stukken die we kennen. Het zou dan zijn dochter Sara kunnen zijn, een jaar of tien, elf oud.’ De Koekkoek vertelt een anekdote over Sara: ‘We weten dat zij twee keer ongehuwd zwanger werd en dat ze daardoor in het tuchthuis terechtkwam... Het jongetje van een jaar of negen, tien, zou Frans junior kunnen zijn. Die werd later zelf ook schilder.’

Martine Gosselink, directeur van het Mauritshuis (links), en Lidewij de Koekkoek, directeur van het Frans Hals Museum

Behoudsmede-
werker Sacha de
Vries installeert
de schilderijen in
de goudleerzaal
van het Frans
Hals Museum

Presentatie

De ongekunstelde, spontane houding van de kinderen is meesterlijk geschilderd. Dat zit hem natuurlijk in die beroemde losse toets van Hals, en zijn vermogen om actie in verf te ‘vangen’. Gosselink: ‘Alsof het een bewegend beeld is dat in één keer stil is gezet en nog een beetje nawiebelt.’ Het zijn intieme werken, op kleine schaal: ieder schilderijtje meet zo’n 20 × 20 centimeter. Hoe ga je die presenteren? ‘Je moet deze werkjes niet zomaar even aan de muur hangen,’ aldus De Koekkoek, ‘zeker niet direct naast Hals’ schuttersstukken. Het Frans Hals Museum heeft een speciale vitrine ontwikkeld voor de goudleerzaal. Dat is een intieme ruimte met andere Halsportretten.’ Het Mauritshuis heeft, als tweede *venue*, nog iets langer de tijd om de plannen vorm te geven. Gosselink: ‘Wij denken erover om een presentatie te maken rondom genreschilderkunst. Of we brengen alle kinderen van het Mauritshuis bij elkaar. Wij hebben immers ook Hals’ *Lachende jongen*, een echte “tronie”, die in 1968 overigens ook met behulp van de Vereniging Rembrandt is aangekocht.’

In beide musea blijven ze vooralsnog te zien in de huidige lijsten, al zijn die niet oorspronkelijk 17de-eeuws: het rode, gevlekte materiaal op de lijsten blijkt niet echt schildpad te zijn, maar een latere imitatie.

En zo zijn er meer zaken vastgelegd. Gosselink: ‘Je moet onderling wel alles goed regelen. We hebben immers een gedeelde zorgtaak. Er zijn dus afspraken over welk onderzoek we gaan doen en hoe om te gaan met eventuele restauraties of bruikleenaanvragen.’ De schilderijen zullen afwisselend in de twee musea te zien zijn. De Koekkoek: ‘Wij gaan in Haarlem op een gegeven moment verbouwen. Dat duurt nog een hele tijd, maar ik ga ervan uit dat de schilderijen dan in het Mauritshuis te zien zijn. Zo overleg je, net als in een echt co-ouderschap. Het grote verschil is dat het geen co-ouderschap is na een scheiding. Wij zijn heel gelukkig samen.’

Renate Meijer is freelance kunsthistoricus

Waar te zien?

De nieuwe aanwinsten zijn nog t/m 7 september te zien in het Frans Hals Museum in Haarlem. Vanaf 15 september hangen ze in het Mauritshuis in Den Haag.

In elk *Bulletin* stelt de Vereniging Rembrandt twee van haar 16.000 leden voor. Op deze pagina **Amke Schoenmaker** (28 jaar), medewerker Stichting Ondergronds Domein, lid van de Vereniging Rembrandt sinds 2019. Locatie: Centraal Museum, Utrecht.

Rembrandt lid persoonlijk

Vereniging Rembrandt

‘Tijdens een college kunstgeschiedenis hoorde ik voor het eerst van de Vereniging Rembrandt, en kort daarna ben ik er stage gaan lopen. Ik ben nog steeds lid. Heel fijn dat je toegang hebt tot al die musea, maar nog fijner om te weten dat je bijdraagt aan het up-to-date houden van collecties en aan restauraties en onderzoek.’

Vroegste kunstherinnering

‘Mijn ouders namen me op vakanties mee alle kerken in, maar ik ben verder niet met kunst opgegroeid. Het eerste wat bij mij is blijven hangen, is een print van een op de rug geziene vrouw in blauw van Picasso die bij familie van mijn vader hangt. Die vond ik een beetje duister, waarom niets vrolijkers? Nu vind ik hem heel erg mooi.’

Tentoonstelling

‘De Van Heemskercktentoonstelling van vorig jaar. Vooral het gedeelte in Alkmaar vond ik indrukwekkend. Zulke mooie kunstwerken, en die altaarstukken leken bijna licht te geven. Ik was echt overrompeld.’

Interesse

‘Ik houd van kunst van rond 1500. De uitwisseling van ideeën over natuurgetrouwheid en harmonie tussen kunstenaars uit Italië en de Lage Landen vind ik heel interessant.’

Museum

‘Teylers Museum is een van mijn lievelingsmusea. Door de collectie, maar ook door de hele ambiance. De entree en daarna die oude opstelling met vitrines met fossielen en wetenschappelijke instrumenten – je doet een stapje terug in de tijd. En het Centraal Museum vind ik ook een fijn museum. Tijdens mijn studie heb ik me veel met hun Jan van Scorels beziggehouden. En ik weet nog dat tijdens mijn stage *Het godenbanket* van Joachim Wtewael werd aangekocht, dat vond ik heel bijzonder.’

Kunst

‘Kunst is voor mij veel belangrijker dan ik een paar jaar geleden dacht. Ik ben net begonnen aan een nieuwe baan, soms is het best druk en dan merk ik dat ik de drang voel om even naar een museum te gaan. In de eerste plaats om me te laven aan schoonheid, maar het is ook heel rustgevend om lang naar een kunstwerk te kijken, bijna meditatief. En het brengt je op nieuwe ideeën. Dat ik dit nodig heb, is iets wat ik pas recent heb ontdekt bij mezelf. Daarnaast vind ik het leuk dat kunst je leert hoe mensen vroeger dachten en dingen zagen. Dat blijft fascinerend.’

Foto: Sander van den Bosch

Cultureel Rotterdam herrijst

Tijdelijke tentoonstelling
The Family of Migrants in
Fenix, Rotterdam

Rotterdam is van oudsher een stad met veel cultuur en tegelijk ook een stad waar nog wel eens wat op de schop gaat. Voor de kunstliefhebber kan dat even afzien zijn. Denk aan Museum Boijmans Van Beuningen dat al jaren in verbouwing is, of aan Museum Rotterdam waarvoor nog altijd geen permanente locatie is gevonden. Maar er gloort hoop. In 2021 opende het Depot van Boijmans en dit najaar zal het Nederlands Fotomuseum zijn deuren heropenen in een nieuw gebouw. En dan is er de nieuwe ster aan het firmament: Fenix.

De nieuwste loot aan de culturele Rotterdamse stam is een aanwinst van jewelste. Kranten en tijdschriften hebben de afgelopen maanden vele pagina's ingeruimd voor het nieuwe museum, dat in mei van dit jaar door koningin Máxima is geopend. Met particulier mecenaat via de stichting Droom en Daad is dan ook iets bijzonders neergezet. Het museum is spectaculair als object, dankzij het trappenhuis, de meervoudig spirallende *Tornado* van de Chinese architect Ma Yansong, die er glimmend bovenuit torent. Het gebouw, de voormalige Loods San Francisco van architect Cornelis van Goor uit 1923, is voorbeeldig omgevormd voor het nieuwe doel. Het is gestript van alle latere ingrepen sinds het zijn oorspronkelijke functie van havenloods, gebouwd in opdracht van de Holland-Amerika Lijn, verloor. Alles klopt aan Fenix: de locatie (vanuit en vanaf het gebouw is er royaal uitzicht op de kades waarvandaan gelukszoekers zich met de Holland-Amerika Lijn naar betere vooruitzichten lieten verschepen), het gebouw zelf, de gekozen kunst om verhalen te kunnen delen én de wijze waarop

deze worden gepresenteerd. Plan een bezoek aan Fenix ruim, een halve dag ben je er zo kwijt.

AFSCHIED, HOOP EN SPANNING

Fenix heeft vier grote zalen ter beschikking. Ze zijn zo groot dat je als tentoonstellingsmaker van goeden huize moet komen om dat aan te kunnen. Op de benedenverdieping is er het Kofferdoolhof, een installatie van een fikse hoeveelheid koffers en hutkoffers die zijn ingebracht met de reisverhalen erbij. Een aantal daarvan is ingesproken en te beluisteren via de audiotour. Uit de massa koffers komt het persoonlijke naar voren. In de familie die de verzameling koffers is geworden, is ruimte voor het individu. Op een andere manier komt het thema verwantschap aan bod in de zaal met 193 foto's op meestal

meer dan royaal formaat, genomen tussen 1905 en nu. Deze verzameling, getiteld *The Family of Migrants*, omvat een breed palet aan beelden van vertrek, reis en aankomst, van afscheid nemen, hoop en spanning.

De grote trap in het midden van de centrale hal nodigt de bezoeker ertoe uit de klim naar boven te maken en dus het bezoek te starten op de eerste verdieping. Ook daar zijn twee zalen. Ze zijn gevuld met de tentoonstelling *Alle Richtingen*. Die titel is raak gekozen. Niet alleen inhoudelijk en in vorm is de diversiteit van de kunst – en hier en daar een historisch of persoonlijk element – groot. Er zijn schilderijen, beelden, installaties, foto's en video's. De zalen hebben ook geen opgelegde routing. De bezoeker kan meanderen of het gebodene kriskras beleven.

Kofferdoolhof
FENIX, ROTTERDAM

Zo divers als de inzittenden van de bus zijn, zijn ook de bezoekers van Fenix

Zoals elders in het museum maakt het getoonde empathie los bij de bezoeker, met werken van kunstenaars als Rineke Dijkstra, Fiona Tan en Grayson Perry en heel particuliere voorwerpen.

Ronduit aandoenlijk is een klein schriftje uit 1977 van een Surinaamse jongen van twaalf met het verzoek gericht aan een buschauffeur om zorg te dragen voor zijn tante die de Nederlandse taal niet machtig is: 'Lieve buschauffeur of conducteur Mijn tante kan geen Nederlands, Zij wil naar Rotterdam en terug omdat zij Surinaamse boodschappen wil doen. Kunt u haar helpen?' Iets verderop is de video-installatie *Save Me From This Cold* (2020-2022) van Martin en Inge Riebeek te zien. Martin Riebeek is bekend van de ufo-rotonde bij Houten, een landings-

baan voor aliens en daarmee toch ook potentiële migranten. De installatie bestaat uit in één take opgenomen video's over wat op dat moment de essentie is van het leven van de verteller. Voor je het weet heb je als bezoeker de volledige 41 minuten uitgezeten. Deze zaal, aan de rechterkant van het gebouw, lijkt wat gemoedelijker dan de zaal ertegenover. In het midden staat de stoffen bus van Red Grooms met inzittenden uit alle windstreken, precies zoals Rotterdam die huisvest – al is de onderhuidse spanning die aan migratie kleeft ook hier vaak aanwezig. Zo

divers als de inzittenden van de bus zijn, zijn ook de bezoekers van Fenix. Jong, oud en alles ertussenin en van overal vandaan.

BEGRIIP EN VERBINDING

In de linker zaal is meer ruimte voor het leed dat kleeft aan (nood)gedwongen wegtrekken van waar je geworteld bent. Het begrip 'asiel' komt niet letterlijk aan de orde – toch een principieel vraagstuk in een wereld waarin miljoenen mensen ontheemd en/of op de vlucht zijn. Een aantal kunstwerken toont het schrijven, zoals de nagebouwde

Almost There
Narges Mohammadi
2020. Meubels en leem
FENIX, ROTTERDAM

Foto: Frank van der Ploeg

kinderkamer uit de Sovjettijd in Oekraïne waarvan de muren ter isolatie waren beplakt met oude *Pravda*-krantenpagina's, die nu, na de beschietingen, weer zijn blootgelegd: Daria Khozai, *Pravda – 'Truth'* (2024-2025). De binnenmuren zijn behangen met nieuws over de huidige situatie. Navrant en tegelijkertijd hoopvol zijn de foto's van tuintjes in dorre vluchtelingenkampen: Henk Wildschut, *Rooted* (2011-2018). De mens klampt zich vast en wortelt.

Op de vraag aan directeur Anne Kremers hoe een museum over migratie zich verhoudt tot de huidige beroering over asiel is haar reactie helder. 'Fenix neemt geen politiek standpunt in over migratie, maar wil wél bijdragen aan meer begrip en verbinding rondom dit thema. Niet door kant-en-klare antwoorden te

bieden, maar door vragen te stellen. Meer dan honderd kunstenaars van over de hele wereld laten bezoekers via hun werk naar migratie kijken: wat het betekent om afscheid te nemen, te vluchten, geluk te zoeken of eindelijk thuis te komen. Ons museum moet je prikkelen, het moet wat met je doen. Pas dan komt er wat los. We willen dat bezoekers met hun eigen vragen en gevoelens naar buiten lopen. Niet met een vast antwoord, maar met een eigen perspectief.'

MUSEA IN BEWEGING

Ook het Nederlands Fotomuseum heeft een grote schenking van stichting Droom en Daad ontvangen. Met deze gift is in 2023 pakhuis Santos aangekocht. De nieuwe locatie wordt omgebouwd om het museum in

optima forma te kunnen huisvesten. Pakhuis Santos biedt met acht verdiepingen niet alleen ruimte aan de collectie, het huisvest straks ook een bibliotheek, een educatiecentrum, gemeenschappelijke ruimtes, een doka voor professionele en amateurfotografen en voor het publiek zichtbare restauratieateliers. De heropening is voorzien in het najaar van 2025.

Voor een bezoek aan Museum Rotterdam of Museum Boijmans Van Beuningen is meer geduld nodig. Aan de Coolhaven toont Museum Rotterdam met '40-'45 NU een compacte presentatie over de Tweede Wereldoorlog, maar het bezit een veel bredere en rijkere collectie dan het op dit moment kan laten zien. De wens is er om ergens in de stad opnieuw een stadsmuseum te laten verrijzen. Samen met de gemeente Rotterdam wordt gezocht naar een permanente locatie.

En dan Boijmans Van Beuningen, waarvan het hoofdgebouw al zes jaar dicht is. Dit najaar presenteren de betrokken partijen het Definitief Ontwerp, de werkzaamheden beginnen vermoedelijk in 2026 en de heropening wordt verwacht in 2030. Ook hier weer mede dankzij gulle giften van Droom en Daad en vele andere donateurs, wat het grote belang van particulier mecenaat illustreert. Gelukkig heeft het museum het eerder voor elkaar gekregen dat het Depot mocht worden gebouwd, waar net als bij Fenix een spectaculair gebouw en inhoud hand in hand gaan. Het Depot bezoeken is een belevenis, en als die wordt herhaald in het nieuwe Boijmans is dat het wachten en smachten waard geweest. ➤

Frank van der Ploeg is kunsthistoricus

The Bus
Red Grooms
1995. Textiel, leer en andere
materialen
FENIX, ROTTERDAM

Foto: Titia Hahne

Mysterieus drietal

Een onbekend schilderij van Maarten van Heemskerck trok onmiddellijk de aandacht op de grote overzichtstentoonstelling van vorig jaar. Want wat is dit voor raadselachtige voorstelling, met drie figuren die elk een andere kant op kijken? Waarom lacht die man zijn tanden bloot? Iedereen kan het schilderij nu bekijken en meespeculeren, want vanaf deze zomer is het blijvend te zien in Haarlem.

In 2018 kondigden Stedelijk Museum Alkmaar en het Frans Hals Museum tijdens een kunsthistorisch symposium aan samen een tentoonstelling te gaan maken over Maarten van Heemskerck (1498-1574). Deze veelzijdige, vernieuwende en in zijn tijd zeer geprezen schilder, tekenaar en prentmaker was nog nooit een monografische expositie ten deel gevallen; hoog tijd dat die er kwam. En waar kon dat beter dan in Haarlem, zijn woonplaats, en in Alkmaar, de stad waarvoor hij in de jaren 1538-1543 zijn meesterwerk vervaardigde – het *Laurentiusaltaarstuk*? In 2019 voegde Teylers Museum zich bij de initiatiefnemers, om plaats te bieden aan het omvangrijke grafische oeuvre van Heemskerck. En zo kwam het dat de tentoonstelling in 2024 op drie plaatsen tegelijk was te zien.

Waar zo'n vroege aankondiging goed voor kan zijn, bleek al snel: een kunsttaxateur benaderde mij – toen nog werkzaam bij Stedelijk Museum Alkmaar – om te melden dat ze een nog ongepubliceerde Heemskerck meende te hebben ontdekt in een Zweedse privécollectie. Foto's van het schilderij werden voorgelegd aan Ilja Veldman, kenner van Heemskercks werk en gastconservator van de tentoonstelling. Zij beaamde dat het hier om een interessante toevoeging aan het bekende oeuvre ging, waarschijnlijk om een uitzonderlijk vroeg stuk van de meester. We besloten deze bijzondere ontdekking in bruikleen te vragen voor de tentoonstelling en op te nemen in de catalogus.

Ongelijke liefde?

Want bijzonder is dit schilderij zeker, en niet alleen omdat het tot voor kort onbekend was, maar ook vanwege de voorstelling, die lastig te duiden is. Er zijn drie personen uit de burgerstand ten halven lijve te zien. De middelste figuur is een oudere vrouw die strak voor zich uit kijkt. Rechts van haar is een jonge vrouw afgebeeld, die naar haar kijkt en een gebaar naar haar maakt. Uiterst links lacht een jongeman zijn tanden bloot. Deze voorstelling doet denken aan verbeeldingen van het thema 'ongelijke liefde'. De grijnzende man van Heemskerck lijkt een commentaarfiguur, zoals de nar in het schilderij van Quinten Massijs. De oudere vrouw in het midden van Heemskercks genrestuk oogt echter waardig, heel anders dan de gebruikelijke koppelaarster in ongelijke-liefde-voorstellingen. En aan wie koppelt ze de jonge vrouw eigenlijk?

Nieuwe aanwinst

Genrevoorstelling

Maarten van Heemskerck

ca. 1526-27. Olieverf op paneel, 60,1 x 79 cm

Bijdrage: € 220.000, waarvan € 50.000 uit het Fonds voor Klassieke Beeldende Kunst en € 30.000 uit het Theodora Fonds

FRANS HALS MUSEUM, HAARLEM

Aangekocht in 2025 met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar Fonds voor Klassieke Beeldende Kunst, haar Theodora Fonds en een extra bijdrage van het Cultuurfonds), het Mondriaan Fonds, de Vereniging van Vrienden van het Frans Hals Museum en het Fonds De Man

Ongelijke liefde

Quinten Massijs

ca. 1520-25. Olieverf op paneel, 43,2 x 63 cm

NATIONAL GALLERY OF ART, WASHINGTON

Op de tentoonstelling in het Frans Hals Museum viel het onbekende schilderij duidelijk op. Vakgenoten die de expositie bezochten vlogen eropaf en bespraken de mysterieuze voorstelling uitvoerig, en ook reguliere bezoekers stonden er lang naar te kijken. Enkelen opperden dat het schilderij misschien rechts en onderaan groter is geweest, waar dan bijvoorbeeld een extra figuur kan hebben gestaan en waar te zien kan zijn geweest wat de jongeman met zijn rechterhand doet. Bij recente bestudering van het paneel uit de lijst bleek dat aan de zijde van de jonge vrouw een restant van afschuining zichtbaar is, wat het onaannemelijk maakt dat het werk daar vergaand is verkleind. De wat abrupte afsnijding van handen en armen is ook typerend voor Heemskerck.

Nieuw genre

Ondanks de onzekerheid rond de betekenis van de voorstelling is duidelijk dat het hier om een genrevoorstelling gaat en niet om een portret of historiestuk, het type werken waar Heemskerck als schilder bekend om staat. Daarmee is dit pas ontdekte stuk een unieke toevoeging aan het oeuvre van de kunstenaar. Er is geen enkel ander vergelijkbaar werk van hem bekend. En ook meer in het algemeen zijn vroege Hollandse geschilderde genrestukken zeer zeldzaam.

Rond 1500 begonnen Nederlandse schilders voor het eerst scènes uit het dagelijks leven te verbeelden. Dat gebeurde eerst in en rond de grote steden in de Zuidelijke Nederlanden. Pas later drong de thematiek goed door in het noorden – en daar werd ze in de 17de eeuw zeer populair. Denk maar aan de verstilde huiselijke scènes van Johannes Vermeer, aan de kwakzalvers van Gerrit Dou of aan de vrolijke muzikanten van Frans Hals (zie pp. 10-14). Heemskercks genrestuk moet, kortom, tot de allervroegste Hollandse genrevoorstellingen behoren.

Het Frans Hals Museum staat bekend om zijn sterke collectie vroege Haarlemse schilderkunst, met impo-

Ecce Homo-triptiek

Maarten van Heemskerck
ca. 1559/60. Olieverf op paneel, 218,5 x 150 cm
(middenpaneel), 218,5 x 67 cm (zijluiken)
FRANS HALS MUSEUM, HAARLEM

sante werken van onder anderen Cornelis Cornelisz van Haarlem, Hendrick Goltzius, Karel van Mander en natuurlijk Heemskerck. Van laatstgenoemde bezat het Frans Hals Museum tot voor kort alleen historiestukken en een portret. Het iconische *De heilige Lucas schildert de Madonna* (1532) was het enige schilderij uit zijn vroege periode dat we konden tonen. We waren dus erg blij dat we – mede dankzij de Vereniging Rembrandt – het genretafereel uit ongeveer 1526-1527 onlangs van de Zweedse eigenaren konden kopen. Het stuk vormt een waardevolle aanvulling op onze collectie, waarmee we het verhaal van Heemskercks interessante ontwikkeling nog beter kunnen vertellen. \

Christi M. Klinkert is senior conservator oude kunst in het Frans Hals Museum

In elk *Bulletin* stelt de Vereniging Rembrandt twee van haar 16.000 leden voor. Op deze pagina **Arthur Weijers** (63 jaar), lid raad van bestuur Stichting Cito, lid van de Vereniging Rembrandt sinds 2025. Locatie: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Rembrandt lid persoonlijk

Vereniging Rembrandt

‘Doordat mijn dochter er dit jaar stage liep, heb ik de Vereniging Rembrandt leren kennen. Mooi om te zien wat de Vereniging allemaal doet.’

Vroegste kunstherinnering

‘Mijn eerste museumbezoek was toen ik op de lagere school zat. Ik ben opgegroeid in Delft, dus dan ga je naar Het Prinsenhof. Wat mij daarvan is bijgebleven, is het kogelgat in de muur, van de schoten van Balthasar Gerards op Willem van Oranje. En in het Johannes Vermeerhuis zag ik reproducties van Delftse stadsgezichten die voor mij heel herkenbaar waren.’

Museumervaring

‘Als student heb ik aan het Rapenburg in Leiden gewoond, vlak bij het Rijksmuseum van Oudheden. Ooit ben ik daar met een huisgenoot ’s ochtends vroeg naar binnen gelopen, met onze kamerjassen nog aan. Het was een heel bijzondere ervaring om in zo’n stil museum te lopen, dat ben ik nooit vergeten. Ook in het Uffizi heb ik dat wel eens meegemaakt. Zo vroeg mogelijk naar binnen, en dan twintig minuutjes stilte totdat de zalen vollopen.’

Tentoonstelling

‘De tentoonstelling over Anselm Kiefer in het Van Gogh en het Stedelijk vond ik indrukwekkend. Van dichtbij zijn die werken met stro

heel grof, maar van een afstand ogen ze harmonieus.’

Museum

‘Het Kröller-Müller Museum vind ik een heel mooi museum door de interactie met de natuur. Ik was twaalf toen de *Jardin d’email* van Dubuffet daar kwam. Dat was een heel vrije tijd voor mij, zonder bedreigingen. Als ik weer in de beeldentuin van het Kröller-Müller Museum ben, brengt dat werk me terug naar toen. Alles heeft met associatie te maken.’

Magie

‘Dit jaar ben ik naar de Algemene Ledenvergadering van de Vereniging Rembrandt geweest, en erna naar de ontvangst in Het Noordbrabants Museum. Daar merkte ik weer dat je echt naar het museum toe moet om iets te zien. Ik kende *Gordina* van Van Gogh van een plaatje en vond het een mooi schilderij, maar pas toen ik ervoor stond, zag ik de magie van dat werk.’

Kunst

‘In het dagelijks leven ben ik druk, en altijd maar rationeel-analytisch bezig om goede besluiten te kunnen nemen. Een bezoek aan een museum kan mij daar echt uit halen. Je gebruikt je zintuigen daar op zo’n gevoelsmatige en vrije manier dat je even uit het keurslijf van je job bent. Heel ontspannend en rustgevend.’

Foto: Sander van den Bosch

Het zat in de familie

Twee portretstudies van Gesina
Gerard ter Borch
ca. 1645-60. Potlood, zwart krijt,
enig penseel in bruin in onderste
portretstudie, 19,8 x 10,7 cm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Aangekocht in 1887 met steun van
de Vereniging Rembrandt

De Amerikaanse schrijfster Anne Tyler vergelijkt familie graag met een groepje overlevenden op een onbewoond eiland. ‘They’re forced to be together’. Dat die situatie niet alleen leidt tot drama maar juist ook tot sterke connecties en bijzondere voorvallen, kun je in haar boeken ervaren, maar nu tevens in Museum de Fundatie in de eerste tentoonstelling ooit over de 17de-eeuwse Zwolse kunstenaarsfamilie Ter Borch.

Dan ontdek je dat in de schilderijen van Gerard ter Borch voortdurend dezelfde vrouw terugkomt. Dat zij de rijk geklede dame aan de kaptafel kon zijn, maar ook de boerin die een brief heeft ontvangen. En dat zij mogelijk de zus is die Ter Borch twee keer op hetzelfde blad portretteerde. En je ontdekt dat niet alleen Gerard kon schilderen en tekenen, maar Gesina zelf ook. En dat zij samen met Gerard een portret maakte van

hun broer Moses. Wie nog wat verder kijkt, en toch ook wat leest, komt erachter dat Moses op 22-jarige leeftijd als militair stierf aan de verwondingen die hij opliep bij de Engelse kust. Dan begrijp je de aquarel die Gesina daarna maakte, waarin we Moses bij het water zien staan en op de achtergrond een geraamte in een bootje vaart. Zijn dood had duidelijk grote impact op de familie Ter Borch en het is veelzeggend dat ze via kunst uiting gaven aan dat verdriet.

In de familie Ter Borch werd vrijwel alles de moeite van het tekenen waard gevonden. Althans, dat gevoel krijg je in de tentoonstelling. En je begrijpt het ook. Als je weet waar je moet kijken en hoe je het moet

Moses ter Borch, tekenend
Gerard ter Borch
ca. 1650-55. Pen in bruin, over sporen
van zwart krijt, 10,3 x 10 cm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Aangekocht in 1886 met steun van de
Vereniging Rembrandt

In de familie Ter Borch werd vrijwel alles de moeite van het tekenen waard gevonden

vastleggen, is alleen al binnenshuis oneindig veel moois te zien. Een jonge Moses die tekent, met haast kalligrafische lijnen vastgelegd door broer Gerard. De aantrekkingskracht van dat beeld is tijdloos, waardoor het een beetje werkt als een sluis naar de 17de eeuw: wij zien die jongen daar zitten, vullen wat de kunstenaar wegliet moeiteloos aan. Het voelt alsof dit gezin ons heeft toegelaten. Wij behoren tot hun intimi en via deze tekening, en alle andere, bewegen we door hun leven. Datzelfde geldt voor de tekeningen die scènes buitenshuis laten zien: een straat in Zwolle met een vervallen huis, of een groep mannen die een zwaar voorwerp uit een kelder optakelen – ze geven ons het gevoel dat we kunnen rondlopen in het Zwolle van de 17de eeuw.

Hoe kwamen die Ter Borchs zo opmerkzaam? En waar kwam hun artistieke drang vandaan? In zekere zin was dat de verdienste van hun vader, Gerard ter Borch de Oude. Ook een kunstenaar, die zijn kinderen erin onderwees. Je vindt hem ook in de tentoonstelling, op een mooie portrettekening die Moses van hem maakte, want ja, ook Moses was kunstenaar, en een veelbelovende ook – waardoor het nog meer steekt dat die jongen zo vroeg stierf. Onder zijn fraaiste werken is een reeks tekeningen van zeelieden en militairen,

mogelijk gemaakt op rustige momenten tijdens zijn opleiding. Een van die jongens is in gedachten verzonken op een manier die zeldzaam raak getroffen is.

Om dat te observeren en vast te leggen, moet je beschikken over een scherp oog en vakmanschap, maar ook over een bepaalde mate van sensitiviteit. Het lijkt erop dat de familie Ter Borch daar ruim over beschikte. Dat vader Gerard een gevoelig mens moet zijn geweest, blijkt niet alleen uit zijn fraaie landschapstekeningen, maar ook uit de brief die hij in 1635

Vijf mannen die een zwaar voorwerp uit een kelder trekken

Gerard ter Borch

30 oktober 1633. Pen en penseel in bruin, over sporen van zwart krijt, 10,7 x 16,3 cm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Aangekocht in 1887 met steun van de Vereniging Rembrandt

Staande jonge zeeman

Moses ter Borch

ca. 1660-65. Rood krijt, 30,2 x 19,2 cm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Geschonken in 1951 door de gemeente Schaffhausen

stuurde vanuit zijn woonplaats Zwolle aan zoon Gerard (de Jonge dus). Die verbleef toen in Londen bij een oom die als graveur voor het Britse hof werkte. 'Lieve kint', schrijft vader, waarna hij carrièreadvies geeft en zijn zoon bemoedigt. Maak maar schilderijen met scènes uit het dagelijks leven, 'gelick ghij well koent'. Wees een godvruchtig mens, 'dat sal u well gelucken'. De brief vergezelde een pakket met onder meer een ledenpop om naar te tekenen. Die moest Gerard de Jonge vooral gebruiken: 'laet hem niet stille staen [...] doch teijckent veel'.

Dat advies heeft Gerard de Jonge ter harte genomen, en zijn broers Moses en Harmen en zijn zus Gesina ook. Het Rijksmuseum bezit in totaal zo'n 770 tekeningen van de familie Ter Borch. Het overgrote deel daarvan is in de 19de eeuw verkregen als onderdeel van een bijzondere aankoop. Abraham Bredius, eminent kunsthistoricus en bestuurslid van de Vereniging Rembrandt, had in 1882 in Deventer bij nazaten van de Ter Borchs de papieren ateliernalatenschap van de familie ontdekt. In 1886 lieten de erven die bijzondere erfenis veilen in Amsterdam. Bij die gelegenheid verwierf het Rijksmuseum dankzij de Vereniging Rembrandt vrijwel de hele nalatenschap.

Door het (voort)bestaan van die nalatenschap, die mede te danken is aan de 'samensteller' Gesina, heeft

**Tuin van de Villa Madama,
buiten Rome**

Gerard ter Borch de Oude
1609. Pen en penseel in bruin,
27,5 x 19,5 cm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Aangekocht in 1887 met steun van
de Vereniging Rembrandt

We weten niet alleen hoe ze eruitzagen, maar ook hoe ze naar elkaar keken

Dame bij haar toilet

Gerard ter Borch
ca. 1660. Olieverf op doek, 76,2 x 59,7 cm
DETROIT INSTITUTE OF ART

Aangekocht in 1965 door de Founders Society, mede dankzij o.a. het Eleanor Clay Ford Fund en het General Membership Fund

Portret van Moses ter Borch als tweejarig kind

Gesina ter Borch
In of na 1667. Olieverf op doek, 55 x 43,8 cm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Aangekocht in 2024 vanuit het Vrouwen van het Rijksmuseum Fonds

heid van het materiaal kan dat type kunstwerk niet permanent worden getoond, waardoor het minder snel een plek veroverd in het hart van de museumbezoeker. Daarom is het hoopvol dat van Gesina onlangs twee schilderijen zijn herontdekt. Beide zijn in Zwolle te zien. Het gaat om twee portretten van Moses (ze was duidelijk echt gek op hem). Eén ervan dateert waarschijnlijk van na 1667, toen Moses al was gestorven. Interessant genoeg is hij in dit portret weer een kind. Hij draagt – zoals destijds ook voor jongetjes gebruikelijk was – een jurk en is omringd door allerlei voorwerpen. Een trommel en een paard op wielen om mee te spelen. De degen en zweep op de grond vallen wat uit de toon, ook al zijn ze vrolijk versierd. Waarschijnlijk verwijst Gesina ermee naar het tragische lot van Moses, zoals ze ook in andere memorieportretten deed. Dat we na zo'n 350 jaar nog kunnen volgen hoe Gesina zocht naar manieren om de schaduw te verbeelden die boven de herinneringen aan haar broer was gaan hangen, en dat we een idee hebben bij wie die jongen was, is een van de redenen waarom u in Zwolle moet gaan kijken. \

Laurens Meerman is wetenschappelijk redacteur van de Vereniging Rembrandt

NIEUWE AANWINST

Olijfgaard in Collioure

Henri Matisse

1905. Olieverf, potlood en inkt op doek,

46 cm x 55 cm

Bijdrage: € 350.000, waarvan € 105.000 uit het Van Rijn Fonds, € 55.000 uit het Liesbeth van Dorp Fonds, € 28.000 uit het Fabritius Fonds en € 100.000 uit het Claude Monet Fonds

VAN GOGH MUSEUM, AMSTERDAM

Aangekocht in 2025 met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar Van Rijn Fonds, haar Liesbeth van Dorp Fonds, haar Fabritius Fonds en haar Claude Monet Fonds), de VriendenLoterij, het Mondriaan Fonds en de leden van The Yellow House Circle

Een zomer vol kleur

Het Van Gogh Museum laat het werk van Vincent van Gogh binnen zijn context zien. Je ziet er schilderijen en werken op papier van zijn grote voorbeelden, van vrienden en tijdgenoten, maar ook van de volgende generatie kunstenaars, die voortborduurd op zijn artistieke nalatenschap. Tot die laatste groep behoort Henri Matisse. Al jaren stond een schilderij van Matisse boven aan de wensenlijst van het museum – liefst een schilderij uit 1905 of 1906, want in die jaren sloeg hij een nieuwe weg in.

JULIETTE VAN UHM

De werkwijze van Matisse doet denken aan die van Van Gogh: met korte, nauwgezette streken in verschillende richtingen vulde hij het beeldvlak

In de zomer van 1905 kende Henri Matisse (1869-1954) een explosie van creatieve inspiratie, die haar sporen naliet in *Olijfgaard in Collioure*. Het schilderij geeft je het gevoel dat je een zonovergoten olijfgaard in gaat. Matisse, afkomstig uit Noord-Frankrijk, schilderde het werk tijdens of kort na zijn eerste zomer in het Zuid-Franse Collioure. Net als Van Gogh, die tussen 1887 en 1890 in de Midi werkte, raakte Matisse gefascineerd door het schitterende licht en de intense kleuren van het mediterrane landschap.

Olijfgaard in Collioure is opgebouwd uit korte toetsen van pure kleuren, soms verzacht met wit, waarmee Matisse het zinderende zomerlicht tot uitdrukking bracht. Rondom de levendige verfstreken liet hij, naast grote delen van de witte grondlaag, de zwart getekende lijnen bewust zichtbaar. Dit tekenachtige lijnenspel contrasteert met de los geschilderde, veelkleurige accenten. Terwijl die laatste een gevoel van directheid oproepen, bieden de lijnen de compositie

Hooimijten

Vincent van Gogh
1888. Rietpen in inkt op papier, 24,1 × 31,8 cm
PHILADELPHIA MUSEUM OF ART

The Samuel S. White, 3rd, and Vera White
Collection, 1962

juist houvast en richting. Ze leiden de blik naar het centrale figuurtje tussen de olijfbomen: Amélie Matisse (1872-1958), de echtgenote van de kunstenaar, die zichzelf met een knalrode parasol tegen de zon beschermt. Haar verschijning is zodanig gestileerd dat het onduidelijk is of ze de schilder tegemoet komt of van hem vandaan loopt.

Deze zomermaanden in het vissersdorpje Collioure markeerden een belangrijk keerpunt in het kunstenaarschap van Matisse. In juli voegde de jongere kunstenaar André Derain (1880-1954) zich bij hem, nadat Matisse hem had geschreven: 'Ik kan niet genoeg benadrukken dat een verblijf hier absoluut noodzakelijk is voor

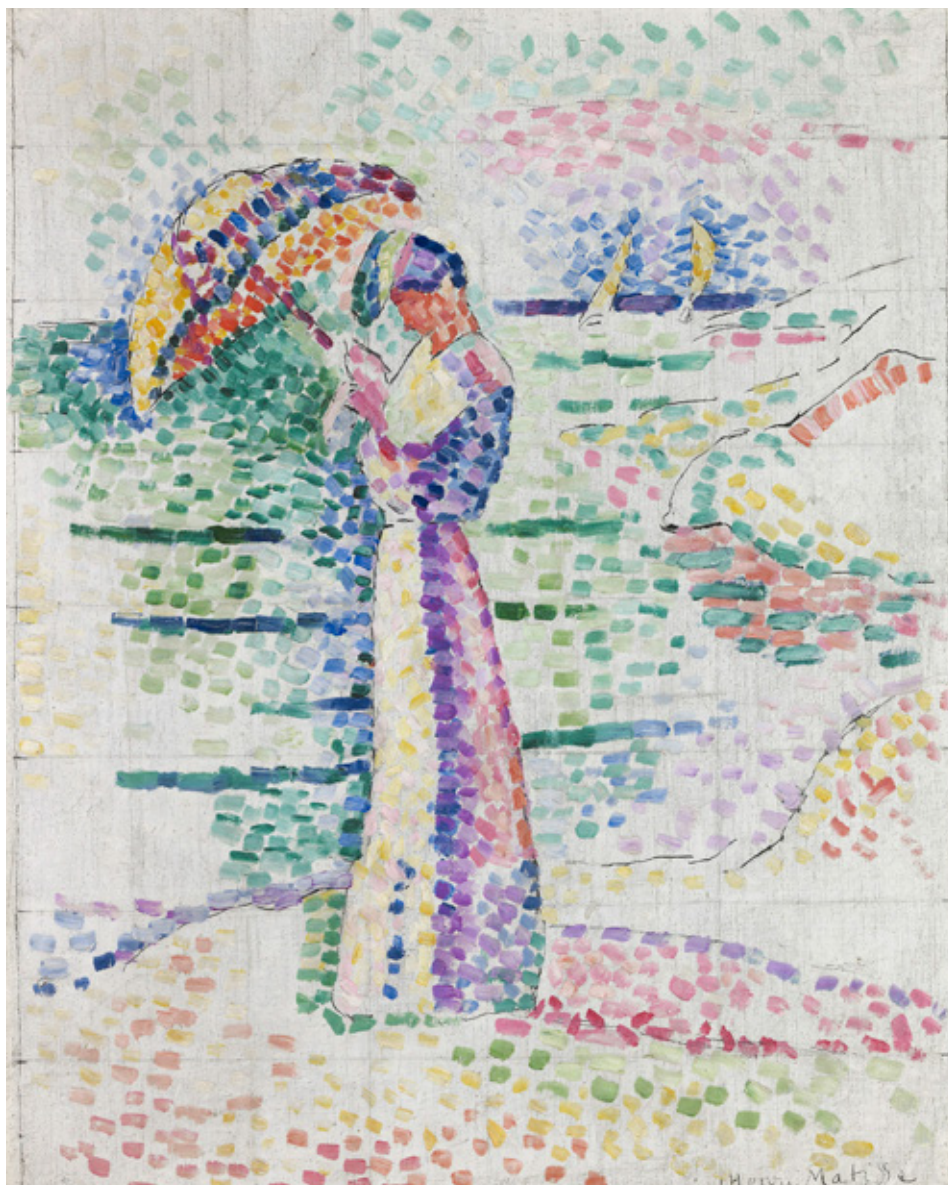
uw werk - u zou zich in de best mogelijke omstandigheden bevinden.' Samen vertaalden ze hun enthousiasme voor de omgeving in krachtige, expressieve penseelstreken met pure kleuren; een verkenning die zou uitmonden in hun kenmerkende fauvistische stijl.

Van Gogh als inspiratiebron

Matisse en Derain ontmoetten elkaar voor het eerst in 1900 en bezochten een jaar later samen de belangrijke Van Goghtentoonstelling bij kunsthandel Bernheim-Jeune in Parijs. Matisse kwam ogen tekort toen hij de galerie binnenstapte en werd overweldigd door de tientallen werken die daar de muren sierden. Hoewel hij geraakt was door de intensiteit van Van Goghs kleurgebruik, zou het nog enkele jaren duren voordat hijzelf zijn gedempte palet verruilde voor felle tinten.

Dit was niet Matisse' eerste kennismaking met het werk van Van Gogh; hij bezat op dat moment zelfs al een van diens tekeningen. Zijn vriend de Australische schilder John Russell (1858-1930) had Van Gogh jaren eerder in Parijs ontmoet. In 1888 stuurde Van Gogh vanuit Arles twaalf rietpentekeningen naar Russell, waarvan die er later een aan Matisse cadeau deed. Deze tekening van hooimijten is nu in het Philadelphia Museum of Art. Matisse kosterde het blad en verwierf later nog twee tekeningen, waarvan minstens één via kunsthandelaar Ambroise Vollard, wat zijn grote waardering voor Van Goghs werk onderstreept.

Datzelfde jaar leende Matisse deze drie tekeningen uit voor de belangrijke overzichtstentoonstelling van Van Goghs werk op de Salon des Indépendants. Deze tentoonstelling met zo'n 45 topstukken was van groot belang voor Van Goghs reputatie en maakte diepe indruk op Matisse. Als secretaris van de Indépendants was hij nauw betrokken bij de organisatie, wat hem de kans

Figuur met parasol
Henri Matisse
1905, Olieverf op doek, 46 x 37,5 cm
MUSEE MATISSE, NICE

bood de schilderijen uitgebreid te bestuderen - en dat is terug te zien in zijn werk.

De wirwar van bontgekleurde, losse verfstreken in *Olijfgaard in Collioure* getuigt van Matisse' bewondering voor Van Goghs expressiviteit en krachtige kleurgebruik, maar evenzeer van bewondering voor diens dynamische tekenstijl. De werkwijze van Matisse doet denken aan hoe Van Gogh zijn rietpentekeningen opbouwde: met korte, nauwgezette streken in verschillende richtingen vulde hij het beeldvlak vakkundig.

Felle kleuren, felle kritiek

Matisse en zijn kunstenaarsvrienden waren schatplichtig aan Van Gogh en aan neo-impressionisten als Georges Seurat (1859-1891) en Paul Signac (1863-1935). Dit werk was voor hen echter niet meer dan een uitgangspunt voor een eigen, expressieve stijl.

Daarbij bleven ze trouw aan de figuratieve voorstelling, maar namen ze de radicale stap om deze ondergeschikt te maken aan het kleurenspeel.

De zomer van 1905 in Collioure vormde daarin voor Matisse en Derain een sleutelmoment. Onder de stralende zon vonden ze de vrijheid om hun eigen fauvistische benadering te ontwikkelen. Dit bracht hen steeds verder op afstand van de divisionistische techniek van de neo-impressionisten, waarbij kleine penseelstreken in heldere tinten naast elkaar werden geplaatst. Hoewel deze invloed doorklinkt in *Olijfgaard in Collioure* en andere werken die hij in

Collioure maakte, was Matisse zich steeds meer aan het losmaken van deze strikte manier van schilderen. Hij gebruikte expressievere penseelstreken in gewaagde kleuren en liet grotere delen van het doek onbedekt.

Vanuit Collioure nam Matisse vijftien voltooide schilderijen mee terug naar het noorden, evenals tientallen waterverftekeningen en bijna honderd schetsen. In Parijs werkte hij vervolgens een aantal onvoltooide doeken verder uit. Een zorgvuldige selectie vormde uiteindelijk zijn gedurfde inzending voor de derde Salon d'Automne. Deze werken werden daar, net als de radicaal vernieuwende doeken van Derain, Maurice de Vlaminck (1876-1958) en enkele andere kunstenaars, onderworpen aan felle kritiek. De criticus Louis Vauxcelles bestempelde de groep schilders, verenigd door hun gezamenlijke zoektocht naar een moderne stijl, in zijn bespreking als *fauves* (wilde beesten) en wierp ze daarmee hun geuzennaam toe. Matisse werd door Vauxcelles geprezen als 'een van de meest robuust begaafde schilders van vandaag', wat hem stimuleerde om zijn nieuwe richting verder te ontwikkelen. Zo vestigden de fauvisten met deze geruchtmakende tentoonstelling hun reputatie.

Olijfgaard in Collioure is een krachtig voorbeeld van het kantelpunt in de artistieke ontwikkeling van Matisse. Met dit schilderij kan het Van Gogh Museum nog beter belichten hoe Van Goghs kunstenaarschap de weg naar het modernisme heeft beïnvloed. In de permanente collectie schittert de nieuwe aanwinst tussen de werken van belangrijke vroeg-20ste-eeuwse kunstenaars als Edvard Munch (1863-1944), Gabriele Münter (1877-1962) en Kees van Dongen (1877-1968) - een context waaruit Matisse niet weg te denken is. \

Juliette van Uhm is assistent-conservator in het Van Gogh Museum

Een boek vol zilverwerk

Apen, vlinders, vogels, bloemen, een eekhoorn en huisjesslakken met vleugels. Het zijn niet de motieven die je verwacht aan te treffen op de zilveren boekband van een vroeg-17de-eeuwse bijbel. Evenmin als de gevleugelde mannen- en vrouwenfiguren en maskers, die teruggaan op voorbeelden uit de Oudheid. De decoratie doet weinig religieus, eerder werelds en modieus aan.

Toch vormen de in 1623 in Hoorn gedrukte bijbel en de uitzonderlijk rijk gedecoreerde zilveren boekband die het Westfries Museum recentelijk met steun van de Vereniging Rembrandt heeft kunnen verwerven, een origineel ensemble. De zilveren boekband is speciaal voor de bijbel gemaakt. Mogelijk in opdracht van, of als cadeau aan de eerste eigenaar Jaab Beun, wiens handgeschreven naam op het voorste schutblad vermeld staat. Dat kan verklaren waarom keur- en meestertekens op de band ontbreken. Over deze Beun zijn helaas geen verdere gegevens bekend.

Doopsgezinde context

Opvallend zijn de afmetingen van het kostbare kleinood, dat slechts 9 × 11 cm meet. Het kleine formaat van de bijbel, een versie van het Nieuwe Testament waarvan zich wereldwijd nog slechts vijf exemplaren in openbare collecties bevinden, heeft een reden. De uitgever Zacharias Cornelisz, 'Boeckverkooper tot Hoorn', meldt in zijn voorwoord trots dat hij speciaal voor deze uitgave een kleine letter

heeft laten maken, zodat de bijbel makkelijk mee op reis kan worden genomen. Deze bijbel, 'Gedruckt na de oudste ende correctste Copije van Nicolaes Biestkens uit 1562' was vooral bij doopsgezinden geliefd. Wilde de eigenaar mogelijk niet te veel aandacht vestigen op zijn doopsgezinde overtuiging en koos hij daarom voor een werelds gedecoreerde boekband, of was het simpelweg een kwestie van smaak of het tonen van status?

Ornamentprenten

Het blijft gissen, want veel vergelijkingsmateriaal is er niet. Vroeg-17de-eeuwse Noord-Nederlandse zilveren boekbanden zijn zeldzaam. In 2009 kocht Museum Van Loon met een bijdrage van de Vereniging Rembrandt een vriendenboekje met een zilveren boekband uit 1597 aan. In vergelijking valt de hoge kwaliteit van het graveerwerk en de rijkdom en variatie in decoratie van de boekband van het Westfries Museum op. Ieder detail, van de opengewerkte klampen tot de liliëvormige schermmpjes waarmee de binding van de bijbel aan het zicht

onttrokken wordt, is gedecoreerd. De decoraties vertonen overeenkomsten met elementen uit de ornamentprenten van de Luikse goudsmid en prentkunstenaar Theodor de Bry (1528-1598). Mogelijk heeft ook het in 1617 in Amsterdam uitgegeven *Spits-boeck Dienstich den Gout en Silversmeden om te Snijden en te Drijven* de zilver-smid tot inspiratie gediend.

Presentatie

De bijbel met boekband wordt het topstuk van de nieuwe presentatie rond het thema 'Geloof' die het Westfries Museum in het kader van een grootscheepse herinrichting aan het voorbereiden is. Hierin staat de vraag centraal in hoeverre er in het 17de-eeuwse West-Friesland sprake was van tolerantie op het terrein van godsdienst. De bijbel met zilveren boekomslag helpt dat verhaal te vertellen. Naar onze mening is dit object bovendien een toonbeeld van de door Simon Schama in zijn *Embarrassment of Riches* zo mooi beschreven spanning tussen overvloed en onbehagen, door hem als essentie van de cultuur in de Noordelijke Nederlanden in de 17de eeuw beschouwd. ↘

Ad Geerdink neemt op 31 augustus afscheid als directeur van het Westfries Museum

NIEUWE AANWINST

Boekband met bijbel

Maker onbekend
ca. 1623. Zilver, 11 x 9 x 4 cm
Bijdrage: € 45.000, waarvan
€ 25.000 uit het KOG-Vereniging
Rembrandt Fonds en € 20.000
uit het Mr. J.J.A.M. Kennis Fonds
WESTFRIES MUSEUM, HOORN

Aangekocht in 2025 met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar KOG-Vereniging Rembrandt Fonds en haar Mr. J.J.A.M. Kennis Fonds), de Stichting Vrienden van het Westfries Museum en de Kerkmeijer-de Regt Stichting

Waar te zien?

De nieuwe aanwinst is vanaf 15 november 2025 te zien in de tentoonstelling *Met glans. 50 jaar Nederlandse Zilverclub* in Gemeentemuseum het Hannemahuis in Harlingen. Het Westfries Museum in Hoorn is gesloten voor een grote verbouwing.

Spits-boeck Dienstich den Gout en Silversmeden om te Snijden en te Drijven (titelblad)

Meester P.R.K.
1617. Ets, 100 x 147 mm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Boekband met de wapens van Anna Ruychaver en Hans van Loon

Maker onbekend
1597. Zilver, 6 x 8,8 x 1,6 cm
MUSEUM VAN LOON, AMSTERDAM

Aangekocht in 2009 met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar Themafonds Zilver)

NIEUWE AANWINST

Maria Magdalena in extase

Wybrand de Geest (naar Caravaggio)

1620. Olieverf op doek, 91,6 × 114 cm

Bijdrage: € 54.450 vanuit het Saskia Fonds

FRIES MUSEUM, LEEUWARDEN

Aangekocht in 2024 met steun van de Vereniging
Rembrandt (mede dankzij haar Saskia Fonds) en
FB Oranjewoud en gerestaureerd met steun van
de Alma-Tadema Kring

Caravaggio door Friese ogen

Op je knieën met een uv-lamp
een schilderij inspecteren in de
toiletruimte van een Spaans veilinghuis.
De aankoop van *Maria Magdalena in extase*
was een avontuur voor het Fries Museum.

Niet minder avontuurlijk was het leven
van de maker, Wybrand de Geest, die van
uit Leeuwarden via Utrecht, Parijs en
Aix-en-Provence naar Rome reisde.
Nog in Rome of al onderweg naar huis
schilderde hij deze kopie naar een
historiestuk van Caravaggio. Dit werk
werpt nieuw licht op de ontwikkeling
van De Geest, die vooral bekend is
vanwege zijn portretten van Friese
landadel en stadhouders.

De tip van een oud-collega die het schilderij in december 2023 online ontdekte, kwam als een grote verrassing. Precies in de periode waarin we dagelijks met Wybrand de Geest (1592-ca. 1663) bezig waren voor de geplande tentoonstelling over zijn werk. Toeval of niet?

In Leeuwarden moest men eventjes wennen aan de voorstelling van ‘een in katzwijn liggende vrouw’, die zich bovendien helemaal in Barcelona bevond. Op de eerste kijkdag bleek het Spaanse veilinghuis het doek net naar zijn vestiging in Madrid te hebben gebracht omdat het daar meer belangstelling voor de kijkdagen verwachtte. Daar sta je dan met je blauwe lamp (ultraviolet licht om overschilderingen en retouches zichtbaar te maken, red.) in de tas. Door het missen van de kijkdag ging ook de veiling aan ons voorbij, want je wilt geen aanvraag bij de fondsen doen voor de aankoop van een schilderij dat je niet zelf hebt gezien. We konden weer ademen toen het doek onverkocht bleef. In de maanden daarna werd Maria Magdalena in Spanje bevrijd van een saffraangeel vernis en zorgde de stichting FB Oranjewoud in Friesland tot onze grote vreugde voor een ruimhartig startkapitaal. Daarmee kon kort voor de tweede veiling van het schilderij een aanvraag worden ingediend bij de Vereniging Rembrandt.

Weer terug naar Barcelona, maar dit keer in goed gezelschap van Caravaggiokenner Volker Manuth, emeritus hoogleraar Kunstgeschiedenis aan de Radboud Universiteit en oud-lid van de raad van adviseurs van de Vereniging Rembrandt. De weelderige lijst mocht eraf en urenlang bekeken we samen het doek van alle kanten. Na een laatste inspectie met ultraviolet licht – op onze knieën in het krappe toilet van het veilinghuis omdat we daar het licht konden uitdoen en met een bewaker naast ons – waren we overtuigd van de echtheid van het vroegst bekende werk en tevens het enige historiestuk van Wybrand de Geest.

Reis naar Rome

Buiten Friesland ligt de naam van zijn belangrijkste 17de-eeuwse portretschilder niet direct op ieders lippen. Wybrand de Geest werd rond 1612 leerling bij historieschilder Abraham Bloemaert (1566-1651) in Utrecht. Van daaruit vertrok hij naar Italië. Zijn route via Parijs en Aix-en-Provence naar Rome kan keurig gevolgd worden via gedateerde bijdragen van collega-

Detail rechterbenedenhoek van
Maria Magdalena in extase van
Wybrand de Geest (naar Caravaggio)

Maria Magdalena in extase
Louis Finson (naar Caravaggio)
1613. Olieverf op doek, 112,5 × 88 cm
PARTICULIERE COLLECTIE

kunstenaars in zijn bewaarde album amicorum. Toch wordt er in de literatuur over kunstenaars die een reis naar Rome hebben gemaakt doorgaans weinig aandacht aan De Geest besteed, vermoedelijk omdat er geen enkel ander schilderij of zelfs maar een tekening uit de tijd van zijn opleiding in Utrecht en de daaropvolgende reis naar Italië bewaard is gebleven.

Nog in Rome of op de terugweg naar huis schilderde De Geest een kopie naar Caravaggio's *Maria Magdalena in extase*. Op het illusionistisch geschilderde briefje rechtsonder vermeldt hij dit trots en presenteert hij zichzelf bovendien als een Fries: 'Imitando Michaellem / Angelum Carravag[...]/ Mediolan[...]/ Wibrandus de Geest / frisius / Ao 1620' (Ik, Wybrand de Geest uit Friesland, heb Michelangelo Merisi da Caravaggio uit Milaan in 1620 nagedaan). Deze kopie laat zien dat Caravaggio's realisme en gebruik van scherp contrast tussen licht en donker De Geest bereikt en geraakt heeft. Dat had hij gemeen met zijn leeftijdsgenoten Hendrick ter Brugghen (1588-1629), Dirck van Baburen (1592/93-1624) en Gerard van Honthorst (1592-1665), die net als hij als jonge kunstenaar vanuit Utrecht naar Rome waren getrokken. Maar in tegenstelling tot deze schilders bleef De Geest niet in deze naar huis meegebrachte nieuwe stijl werken. Eenmaal terug in Leeuwarden groeide De Geest uit tot een gevierd en succesvol portretschilder van de Friese landadel en van drie Friese stadhouders op rij. Dit verklaart waarom hij niet tot de caravaggisten wordt gerekend. Toch lijkt de kloof tussen hen en De Geest nu minder diep te zijn dan altijd gedacht.

Caravaggio met een tussenstap?

Het is nog altijd onduidelijk of Caravaggio's origineel bewaard is gebleven. De identificatie wordt bemoeilijkt door het bestaan van talrijke eigentijdse kopieën. Op de versie van De Geest zijn attributen als een schedel, een gouden zalfpot en met enige moeite een kruis met doornenkroon te onderscheiden, die ontbreken op de schilderijen die terecht of onterecht als het origineel van Caravaggio zijn aangewezen. Mogelijk fungeerden twee werken van de Zuid-Nederlandse schilder Louis Finson (1574/76-1617) als tussenstap in de totstand-koming van De Geests *Maria Magdalena*.

Finson begon al vroeg met het kopiëren van Caravaggio's werken; misschien hebben ze elkaar zelfs persoon-

**Portret van Elisabeth
Friso van Nassau-Dietz
op de leeftijd van vier
jaar en vijf maanden**

Wybrand de Geest
1625. Olieverf op paneel,
127 × 96 cm
KONINKLIJKE VERZAMELINGEN,
DEN HAAG

**Portret van Jarich of
Sybren van Ockinga**

Wybrand de Geest
1656. Olieverf op paneel,
66,1 × 55 cm
FRIES MUSEUM, LEEUWARDEN

lijk gekend. In 1613 reisde Finson vanuit Napels via Rome naar Marseille. Hij bleef enkele jaren in Zuid-Frankrijk, onder andere in Aix-en-Provence. Uit die jaren zijn twee kopieën naar Caravaggio's *Maria Magdalena in extase* van hem bekend, de eerste met de schedel in de rechter onderhoek en een met rode lak vastgezette papierstrook met zijn signatuur. Een tweede gesigineerde versie toont naast de schedel ook het kruis uit dunne twijgen waarop Maria Magdalena haar extatische blik richt.

In Zuid-Frankrijk kende de bekeerde zondares Maria Magdalena een vurige verering, ontstaan nadat haar relieken in 1279 gevonden waren in een kerk in Aix-en-Provence. Het is voorstelbaar dat Wybrand de Geest dezelfde route nam voor zijn heen- en terugreis, waardoor hij in Aix-en-Provence of omgeving in aanraking kwam met de verering en de voorstellingen van *Maria Magdalena in extase* door Finson. In het schilderij van De Geest keren vrijwel dezelfde beeld-elementen terug, maar mét zalfpot. Wellicht was de toevoeging van de zalfpot – het attribueert waaraan Maria Magdalena traditioneel is te herkennen – zijn eigen idee.

‘BRAAF’ PORTRETSCHILDER

In Nederlandse musea zijn geen originele werken van Caravaggio te vinden en evenmin (rechtstreekse) kopieën van zijn werk, zelfs niet van de hand van de bekende Utrechtse caravaggisten. De verwerving van

Maria Magdalena in extase kan de gevoelde leemte verzachten.

Volgens schildersbiograaf Arnold Houbraken was Wybrand de Geest naast een ‘braaf’ portretschilder ook historieschilder. De nieuwe aanwinst is het enige schilderij dat aan dat verdwenen aspect van zijn kunstenaarschap herinnert. Waarschijnlijk heeft de katholieke schilder meer religieus werk gemaakt, voor de schuilkerken in zijn geboortestad of voor de privé-kapellen van zijn adellijke klanten op het Friese platteland, maar daarvan ontbreekt nog elk spoor. Dankzij de aankoop van dit werk, gemaakt vóór de start van De Geests loopbaan als portretschilder, kan het Fries Museum nu toch iets van zijn werk als historieschilder laten zien. \

Marlies Stoter is conservator oude kunst in het Fries Museum

Voor deze tekst is gebruikgemaakt van het essay ‘Maria Magdalena in extase. Caravaggio door de ogen van Wybrand de Geest’ dat Volker Manuth voor de publicatie bij de tentoonstelling schreef.

Binnenkort te zien

Van 6 september 2025 t/m 1 maart 2026 is de tentoonstelling *Wybrand de Geest, meesterlijke portretten* te zien in het Fries Museum in Leeuwarden.

Zeeuwse schatkamer

Schelpenkastje

18de eeuw. Eikenhout, H ca. 115 cm
KONINKLIJK ZEEUWSCH GENOOTSCHAP
DER WETENSCHAPPEN, MIDDELBURG

Alle hier afgebeelde werken zijn in
2024 verkregen uit de nalatenschap
Brouwer-van Visvliet en vervolgens
door de Vereniging Rembrandt
geschonken aan Nederlandse musea

Een huis erven, dat gebeurt
niet elke dag bij de Vereniging
Rembrandt. In september 2024
ontvingen we een overlijdens-
bericht van een van onze leden,
mevrouw M.A. van Visvliet.
Zij had met haar eerder overleden
echtgenoot, de heer G. Brouwer,
de Vereniging als enig erfgenaam
benoemd. De nalatenschap
bestond naast een aantal vermo-
gensbestanddelen uit een huis in
Baarn met de complete inboedel.
Daarin bevond zich een aantal
bijzondere Zeeuwse objecten en
kunstwerken.

Het echtpaar had een kunstverzameling die
naast een aantal schilderijen en werken op
papier overwegend uit moderne keramiek
bestond. Maar de inboedel bleek ook de
kunstenaarsnalatenschap te bevatten van
James (Jim) Frater (1887-1969), een eerdere
bewoner van het huis en familie van me-
vrouw Van Visvliet. Deze Zeeuwse kunstenaar
verwierf in de jaren 1910 enige bekendheid
door zijn deelname aan de Domburgsche
Tentoonstellingen. Vanaf 1937 woonde
hij in Baarn, waar hij nog enkele keren
een bescheiden expositie had in de lokale
bibliotheek.

Als de Vereniging Rembrandt kunst erft,
doet zij haar uiterste best een passende
plaats te vinden voor de werken van museaal
belang; wat niet geplaatst kan worden
wordt verkocht en de opbrengst daarvan
vloeit terug in de algemene middelen van
de Vereniging. Maar waar begin je, met zo'n
omvangrijke nalatenschap die bestaat uit
werken van bekende kunstenaars en meer

dan duizend tekeningen en schetsen van een
kunstenaar die vooral van lokaal belang is
geweest? In goed overleg met verschillende
musea waarvoor de kunstwerken en andere
objecten interessant zouden kunnen zijn,
is een verdeling gemaakt. Enkele werken
van Jacoba van Heemskerck (1876-1923) en
Maurits Cornelis Escher (1898-1972) gingen
naar het Kunstmuseum Den Haag. Een hier-
van, een houtsneede van Van Heemskerck,
is daar dit najaar enige maanden te zien in
de tentoonstelling *Jacoba van Heemskerck.
Een herontdekking*. Het grootste deel van de
werken werd geschonken aan verschillende
Zeeuwse musea (zie ook p. 54). Op deze
pagina's vindt u een impressie van de schen-
kingen uit deze nalatenschap.

Zeegezicht met zon

Jacoba van Heemskerck
ca. 1915. Houtsneede
KUNSTMUSEUM DEN HAAG

Meer weten over nalaten
aan de Vereniging Rembrandt?
Vraag het boekje *Van blijvende
waarde aan of neem vrijblijvend
contact op met Leonie Pels
Rijcken* (zie p. 58).

Walcheren in beeld

Jim Frater was een van de 'jongelingen' van de Domburgse kunstenaarskring die van 1911 tot 1921 jaarlijks exposeerde in een houten paviljoen in de duinen. Hij kende ze allemaal persoonlijk, de kunstenaars die daar in de zomers verbleven en grote naam en faam verwierven, zoals Jan Toorop (1858-1928), Piet Mondriaan (1872-1944) en Jacoba van Heemskerck. Maar hun invloed is slechts mondjesmaat zichtbaar in zijn werk, want Jim volgde de nieuwe kunstbeweging niet. Hij bleef figuratief en documentair werken.

Jims familie van moederskant woonde al enkele generaties in Middelburg. Als kind verhuisde hij weliswaar met zijn ouders mee naar België, maar het gezin en andere familieleden bleven elke zomer bijeenkomen in Domburg, in het familiehuis Glen-Fair. De hechte familiebanden zijn vastgelegd in een grote hoeveelheid geannoteerde 'cartes de visite'. Deze vroege portretfoto's op kartonnen kaartjes geven tevens een overzicht van de eerste generaties fotografen op Walcheren.

Het familiearchief uit de kunstenaarsnalatenschap van Jim Frater, met agenda's, dagboeken en correspondentie, zal ongetwijfeld meer inzicht geven in het leven en werk van de kunstenaar, zijn familie en wellicht zijn relatie met collega-kunstenaars. Fraters artistieke nalatenschap, met meer dan duizend werken op papier, geeft ons een beeld van de plaatsen waar hij in Nederland heeft gewoond en gewerkt. Op Walcheren legde hij zich toe op landschappen en dorps- en stadsgezichten en tekende hij gebeurtenissen als een nachtelijke brand in Domburg, de verwoesting van Middelburg in 1940 en na de oorlog de sloop van de bunkers aan de kust. Hij tekende levendige landschappen, zoals van natuurgebied de Manteling tussen Domburg en Vrouwenpolder. Landschappen die nog altijd uitnodigen tot een bezoek aan Walcheren.

Voor de conservering heeft het Zeeuws Archief een bijdrage mogen ontvangen uit het Van der Klaauw Fonds van de Vereniging Rembrandt. De kunstenaarsnalatenschap van Jim Frater zal na inventarisering en digitalisering te raadplegen zijn via de website van het Zeeuws Archief. ↘

Roosanne Goudbeek, projectleider Zeeuws Archief

De Manteling in Domburg en Oostkapelle

Jim Frater
Gemengde techniek, 38 x 50 cm
ZEEUWS ARCHIEF, MIDDELBURG

Gezicht op Middelburg met de Oostkerk

Jim Frater
Krijt op papier, 32 x 48 cm
ZEEUWS ARCHIEF, MIDDELBURG

Een 18de-eeuws schelpenkastje

Het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (KZGW) ontving eind 2024 van de Vereniging Rembrandt een prachtig ladekastje (p. 38) met daarin een fraaie collectie met voornamelijk tropische schelpen uit de nalatenschap van Brouwer-van Visvliet. Van Visvliet is een bekende Zeeuwse familienaam. E.G. van Visvliet (1736-1799), een directe voorvader van de erflaatster, bezat een uitgebreide bibliotheek en een groot kabinet met naturalia. Mogelijk kwam het kastje uit zijn bezit.

Het eikenhouten kastje is ongeveer 115 centimeter hoog en gefineerd met bloemmahonie.

Het heeft tien laatjes, aan de voorkant voorzien van twee koperen knopjes en met ivoor afgezette sleutelgaten. In elk laatje liggen enkele tientallen schelpen op een onderlaag van katoen- of kapokpluis.

Bij sommige schelpen ligt een briefje met de wetenschappelijke naam. Een paar namen zijn overgenomen uit Carl Linnaeus' *Systema Naturae* uit 1758, dus die briefjes moeten van erna zijn. Eén briefje verwijst naar een schelpennaam gebaseerd op een boek uit 1784. Het meest fascinerend is een briefje waarop staat

dat in een spons uit Vlissingen een schelpje gevonden werd, gedateerd 7 mei 1790.

De schelpen leggen meer bloot over de totstandkoming van de verzameling. Een fossiele kokkelsoort komt zeker van Domburg-Oostkapelle en er zijn ook wat recente inlandse schelpen aanwezig. Plus twee invasieve exoten: de Amerikaanse boormossel en de Nieuw-Zeelandse zeepok, respectievelijk in 1906 en 1946 voor het eerst aangetroffen in ons land. Kennelijk zijn er na de 18de eeuw gewoon zo nu en dan nog wat schelpen bij gelegd. Het schelpenkastje wordt opgenomen in de bruikleen van het Genootschap aan het Zeeuws Museum. ↘

Gerard Heerebout, conservator naturalia bij het KZGW

Jim Frater in Domburg

Dankzij een schenking van de Vereniging Rembrandt heeft het Marie Tak van Poortvliet Museum Domburg Zeeuwse werken uit de omvangrijke nalatenschap van het echtpaar Brouwer-van Visvliet uit Baarn verworven. Niet alleen enkele schilderijen, tekeningen en papiermachébeeldjes van de kunstenaar Jim Frater, maar ook zijn schildersezel, palet en penselen maken deel uit van de schenking.

Mevrouw M.A. van Visvliet was aan Frater geparenteerd. Zij bezat zijn schilderij van het huis Glen-Fair, dat Jims vader – voormalig Engels predikant te Vlissingen en Middelburg – in 1915 in het Domburgse Villapark had laten bouwen. Dit schilderij, een zonnig werk met een warm kleurgebruik en aandacht voor details, werd vermoedelijk omstreeks 1920 gemaakt. Een duidelijk door Jan Toorop geïnspireerd werk is de aquarel *Bij de pomp, ten tijde van Jan Toorop* uit 1904. De verwerving van beide werken vormt een belangrijke aanvulling op de Domburgcollectie van het museum.

Het Zeeuwse gedeelte van de collectie van het museum werd onder meer verrijkt met enkele stukken van de Middelburgse keramist Leen Quist (1942-2014). Zijn eigen stijl, vooral herkenbaar aan strakke geometrische en blauwe patronen, en zijn streven naar eenvoud komen prachtig tot uiting in de nu geschonken schalen en pot met deksel. Een map met affiches van Frater en Baarnse collega's en reproducties van

Bij de pomp, ten tijde van Toorop

Jim Frater

1904. Aquarel op papier, 18 x 18 cm

MARIE TAK VAN POORTVLIET MUSEUM DOMBURG

schilderijen van Jacoba van Heemskerck, ten slotte, werd voor studiedoeleinden geschonken aan het ICEAC, een internationaal onderzoekscentrum voor kunstenaarskolonies, gevestigd in Domburg en verbonden met het museum. ↘

Francisca van Vloten, conservator in het Marie Tak van Poortvliet Museum Domburg

Glen-Fair Domburg

Jim Frater

ca. 1920. Olieverf op doek, 69,5 x 59,5 cm

MARIE TAK VAN POORTVLIET MUSEUM DOMBURG

Miracoli, miracoli!

‘Beste Wim, Heel veel dank voor je kaart die ik elke dag met verbazing bekijk. Jarenlang heb ik mezelf en mijn studenten wijs gemaakt dat Florence omstreeks 1300 ruimte ontdekte. Alleen ruimte. Siena was vooral voor verzachting door kleur. En daar komt die prachtige kaart van jou, de Cimabue-engel uit het Louvre. Met ongelooflijke kleurenrijkdom. Dit is een uniek bewijs voor kunsthistorici dat ze niet meer zonder de hulp van restauratoren en materiaalonderzoekers kunnen.’

Henk van Os en ik schreven elkaar wel vaker een kaartje. Een plaatje met een praatje. Dit was de laatste die ik van hem ontving in antwoord op een kaart die ik hem in april stuurde met een detail van de gerestaureerde Maestà, het hoogtepunt van de betoverend mooie Cimabuetentoonstelling die ik kort ervoor in het Louvre had bezocht. Henk was mijn hoogleraar in Groningen, mijn voorganger in het Rijksmuseum, bestuurslid van onze vereniging, wiens column in dit blad ik overnam, alsmede het voorzitterschap van de keuringscommissies van de TEFAF. ‘Het kon minder’, zeggen we in Groningen.

Bij zijn afscheid van het Rijksmuseum in 1996 schreef Gary Schwartz in de *NRC* (met vooruitziende blik) dat het steeds moeilijker wordt om nog goede museumdirecteuren te vinden. De gezochte duizendpoot kan met elk van die poten uitglijden, wat we helaas ook steeds vaker zien. Dat gold niet voor Henk. Met de verwerving van het portret van Johannes Uytenbogaert doorstond hij glorieus de Rembrandt-toets, die bepaalt dat elke Rijksmuseumdirecteur een werk van de meester aan de collectie dient toe te voegen, maar interessanter vind ik zijn destijds ingrijpende keuze om het museum 364 dagen van het jaar open te stellen. Bij de heropening na de verbouwing, in 2013, kon ik dat nog slechts met één dag verbeteren door voortaan ook op Nieuwjaarsdag open te gaan. Een minstens zo opmerkelijk wapenfeit was Henks beslissing om vrouwelijke suppoosten niet langer te verplichten in rok op zaal te verschijnen, maar ook broeken toe te staan, wat hem geliefd maakte bij zijn medewerkers.

Abbrevio mei ditta, lunghezza breve scritta. Ik zal mij hier beperken, en 't lange kort verwerken. Henks liefde voor Italië ging ver, zover zelfs dat hij Italiaans als bijvak voor alle studenten kunstgeschiedenis

Foto: auteur

Tronende Maria met Jezus omringd door zes engelen, bekend als de Maestà

Cenni di Pepo, genaamd Cimabue
ca. 1275-1300. Tempera op gouden
ondergrond op hout, 427 x 280 cm
MUSÉE DU LOUVRE, PARIJS

verplicht stelde om de opheffing van de vakgroep Italiaans aan de Rijksuniversiteit Groningen te voorkomen. Laat ik mij beperken tot zijn liefde voor de kunst en vooral zijn enorme gave deze over te brengen op zijn studenten, museumbezoekers en de talloze televisiekijkers die hij boeide met zijn serie *Museum-schatten*. Dat brengt me terug bij Henks observatie over de engel van Cimabue. Het kleurrijke detail is inderdaad ongelooflijk, vandaar ook dat het Louvre er een ansichtkaart van maakte. Nu Henk er niet meer is, troost ik mij met de gedachte dat hij deze engel van de deurmat raapte om vervolgens luidkeels een van zijn geliefde uitdrukkingen te roepen: ‘Miracoli, miracoli!’

Doorgaans schrijven kunsthistorici over individuele kunstenaars. Ook conservatoren maken het liefst tentoonstellingen waarin het werk en leven van één kunstenaar wordt uitgelicht. Iedere kunstenaar verdient immers dat podium, nietwaar? Het verhaal achter een gebatikte tafellamp uit het Kunstnijverheidsatelier Bogtman, die wij onlangs met steun van de Vereniging Rembrandt konden laten restaureren, laat zien dat vooral vrouwelijke makers de dupe zijn van deze benadering.

Gebatikte tafellamp (na restauratie)
Kunstnijverheidsatelier Bogtman
1925-35. Gebatikt hout, geplisseerd
papier, bakeliet, H 51,5 cm
MUSEUM HET SCHIP, AMSTERDAM

In 2025 gerestaureerd met steun van de
Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar
Van der Klaauw Fonds)

In het licht

De vrouwen van atelier Bogtman

Deze gebatikte tafellamp kwam in ons vizier gedurende het onderzoek naar de vrouwelijke kunstenaars van de Amsterdamse School, over wie op 25 september een tentoonstelling opent in Museum Het Schip. De Amsterdamse School (ca. 1910-1935) staat vooral bekend om zijn expressieve architectuur. Vrouwelijke architecten waren er bijna niet in die tijd, en zijn overigens nog steeds sterk ondervertegenwoordigd. De bijdrage van vrouwen aan de Amsterdamse School valt, naast de bouwkunst van Margaret Kropholler – de eerste Nederlandse vrouwelijke architect –, daarom vooral te vinden in de toegepaste kunst. En het is daar dat de focus op het individu verhullend werkt. Achter het tafellampje bleek namelijk een heel maakproces én een hele schare makers schuil te gaan, die doorgaans buiten beeld blijven. Hoe zit dat?

LOUIS BOGTMAN

Het Kunstnijverheidsatelier Bogtman floreerde tussen 1917 en 1935 dankzij de productie van gebatikte gebruiksvoorwerpen zoals tafelkleden, shawls, meubels, lampen, klokken, doosjes, handspiegels, haarborstels en servetringen. Louis Bogtman wordt doorgaans als de ontwerper beschouwd – hij bezat het artistieke talent. Anders dan eeuwenlang in Indonesië was gedaan, werd er niet op katoen maar op fluweel, zijde, hout en zelfs celluloid gebatikt. Later bekwaamde het atelier zich met behulp van textielkunstenaar Margaretha Verwey ook in de eveneens Indonesische ikat-weeftechniek. Daarmee werden wollen kleden en tapijten gemaakt.

Deze kunstproducten werden onder andere geleverd aan winkels en warenhuizen als Metz & Co, Pander, Dijst, Hirsch en 't Woonhuys. Ook ontwierp Louis keramiek in dezelfde grillig expressieve stijl voor de Plateelbakkerij Zuid-Holland in Gouda. Hij ontving een zilveren medaille voor zijn ingezonden batikwerk op de Parijse Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes van 1925. De ikattapijten die in 1929 in het Stedelijk Museum in Amsterdam te zien waren, werden bejubeld als 'geniaal'. Maar tijdens de financiële crisis van de jaren dertig kwam het atelier in zwaar weer en in 1935 stopte de familie ermee. Louis was ondertussen een carrière begonnen als oratoriumzanger.

NELLI EN CATHRIEN BOGTMAN

Wanneer we het verhaal van atelier Bogtman zo navertellen, valt op dat Louis overal de hoofdrol speelt. Dat is niet geheel onterecht. Hij ontwierp het merendeel van deze eigenzinnige kunstobjecten. Maar een kijkje achter de schermen levert een gelaagder beeld op. Allereerst omdat batik oorspronkelijk uit Zuid-Azië komt en via Indonesië – destijds nog een Nederlandse kolonie – in Nederland populair werd. Deze techniek kwam dus niet zomaar uit de lucht vallen. Mechanisering en massaproductie wakkerden in Europa het verlangen naar

Tafelklok

Kunstnijverheidsatelier Bogtman
ca. 1925. Gebatikt hout, messing, H 23 cm, B 45 cm
MUSEUM HET SCHIP, AMSTERDAM

Schenking Olga van den Muyzenberg

Haarborstel

Kunstnijverheidsatelier Bogtman
ca. 1925. Gebatikt celluloid, L 18 cm, B 4,5 cm
MUSEUM HET SCHIP, AMSTERDAM

Tafelkleed op velours d'Utrecht (detail)

Kunstnijverheidsatelier Bogtman
ca. 1925. Gebatikt velours, 130 x 120 cm
MUSEUM HET SCHIP, AMSTERDAM

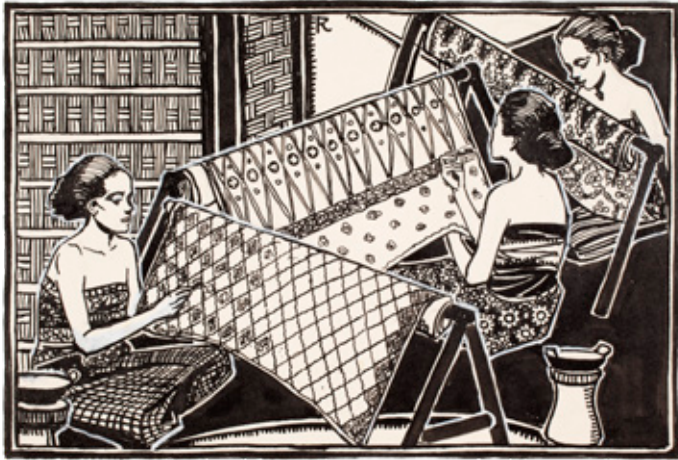
Schenking Olga van den Muyzenberg

Medewerkers van het atelier aan het werk, met links Nelli Bogtman, ca. 1920, archief Olga van den Muyzenberg

Batikkende vrouwen (Java)

Fré Cohen

1927. Houtsnede, 12,3 x 18,9 cm
STEDELIJK MUSEUM, AMSTERDAM

Batik

Batik, Javaans voor 'stippelen' of 'druppelen', wordt uitgevoerd met een speciale pen (tjanting) waarmee uit de losse hand delen van een stof worden afgedekt met (bijen)was. Vervolgens gaat de stof door kleurbaden. De onafgedekte delen nemen de kleurstof op en zo ontstaan er motieven. Het proces kan worden herhaald om meer motieven en andere kleuren aan te brengen. Tot slot wordt de was van de stof afgehaald. Batik werd en wordt voornamelijk door vrouwen beoefend.

handwerk aan. Anders dan de betekenisvolle motieven uit Indonesië zijn die van atelier Bogtman puur decoratief, al tonen ze wel verwantschap met hun inspiratiebron. In het werk van het atelier resoneerde een verlangen naar 'exotische' vormen en kleuren, zoals dieprood, indigoblauw, geel, oranje en bruin.

In haar herinneringen schrijft de jongste zus Nelli Bogtman dat het haar oudere zus Cathrien was die begon met het beschilderen van fluweel. Als kind had zij haar heup gebroken door een val op het ijs. Zij was daardoor minder mobiel. Aan huis gekluisterd ging zij batikken. Vader Cornelis, die een verffabriek runde en altijd met huisvlijt bezig was, deed ook mee. Louis 'was ook heel geïnteresseerd in m'n zusters [Cathriens] werk', schrijft Nelli. Hij begon ook te ontwerpen. Maar het was Cathrien die de familie aanzette tot batikken.

Al spoedig nam het aantal opdrachten toe en kon het gezin zich een huis aan de chique Soestdijkerstraatweg in Hilversum veroorloven. Er kwamen ook medewerkers in dienst. Dit waren nagenoeg allemaal vrouwen. Bep Hinrichs, Pien de Boer en kunstschilder Ali Goubitz hielden zich bezig met verschillende onderdelen van het batikwerk. Ook zus Nelli Bogtman deed dit werk. Marie Sanders en Louise Brandt weefden de ikattapijten. Moeder Grietje Bogtman-van der Oord verfde de garens voor de tapijten en de stof voor de lampenkappen. De timmerman was Tom van Manen.

LAMPENATELIER

Om de stijgende vraag te kunnen bijbenen, werd in 1925 een tweede atelier geopend aan de Taludweg, tevens in Hilversum. Hier werd de volledige productie van de lampen ter hand genomen. Het lampen-

atelier werd gerund door Cathrien en haar man, Chris van Pesch. Ook zij hadden een groep vrouwelijke werknemers in dienst. Van hen zijn helaas geen namen meer bekend.

Daar, op de Taludweg, is hoogstwaarschijnlijk de tafellamp geproduceerd. In de catalogus vonden we namelijk soortgelijke lampen. De dubbele rij uitstekende lobben van de lamp vangt de lichtstralen en accentueert de gele en rode organische decoratie die erop is aangebracht. Het geometrische patroon van de kap met naar boven en onder bewegende driehoeken contrasteert hiermee, een typerend stijlkenmerk van de Amsterdamse School.

Schetsboeken in bezit van de nazaten van de familie tonen bovendien dat Cathrien zelf ook lampen ontwierp. Het grillige siersmeedwerk en de opstaande hoeken die zij tekende, doen denken aan lampen van architect Piet Kramer. Bovenal was Cathrien inventief. Zo maakte zij zich een techniek eigen waarbij zwarte vazen van geforceerd ijzer werden versierd met stukjes verkrumelde witte eierschaal. Louis maakte hiervoor de ontwerpen, maar het was Cathrien die de techniek introduceerde. Toch is zelden stilgestaan bij haar rol binnen het atelier of is haar bijdrage vermeld.

HET HELE MAAKPROCES

Ook de dagelijkse praktijk in het lampenatelier maakt het verhaal complex. Louis stuurde zijn ontwerpen op vanuit München, Berlijn en Wenen, waar hij was voor zijn zangcarrière. In brieven die bewaard zijn gebleven, komt naar voren dat Cathrien enige artistieke vrijheid had in de uitvoering. In een brief uit 1931 schrijft Louis bijvoorbeeld dat zij de kleuren moest kiezen voor een meegezonden ontwerp. Hij had duidelijk vertrouwen in Cathriens creatieve vermogen. Het is dus niet ondenkbaar dat zij ook voor onze tafellamp artistieke keuzes heeft gemaakt.

De rol van Cathrien en de andere vrouwelijke medewerkers van Kunstnijverheidsatelier Bogtman wordt gemakkelijk overschaduwd door Louis. Het erkennen van hun bijdrage vereist daarbij een kritische houding tegenover de manier waarop we getraind zijn naar kunst te kijken: als het uitvloeisel van de geniale kunstenaar, die we ons automatisch voorstellen als een man. Willen we de kunstgeschiedenis beter begrijpen, dan zullen we dus het héle maakproces moeten overzien. De realiteit is namelijk weerbarstiger dan een handtekening, en – vooral – sterker door vrouwen gevormd dan we doorgaans denken. \

Melle van Maanen is conservator in Museum Het Schip

Veel dank gaat uit naar Olga van den Muyzenberg en Esmé van der Heijden, beiden nazaten van de familie Bogtman, voor het genereus delen van hun kennis over het Kunstnijverheidsatelier en het beschikbaar stellen van hun archief en collectie voor dit onderzoek.

Binnenkort te zien

De tentoonstelling *Ongekend talent. Vrouwen van de Amsterdamse School* opent op 25 september 2025 in Museum Het Schip in Amsterdam. Daar zal de gerestaureerde tafellamp voor het eerst te zien zijn.

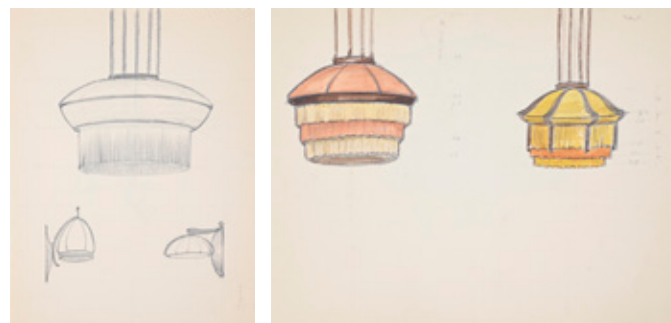

Foto van tafellampen uit de catalogus van het lampenatelier aan de Taludweg, ca. 1925-30, collectie Esmé van der Heijden

Schetsboek van Cathrien Bogtman, ca. 1925-30, collectie Esmé van der Heijden

Elsbeth van Tets-van Tienhoven:

Ambassadeur van de Vereniging

Vergaderingen in een bovenzaal
aan het Rokin, geheime bezichtigingen
en het eerste Rembrandtdiner:
Elsbeth van Tets-van Tienhoven
heeft het allemaal meegemaakt als
adviseur en bestuurslid van de
Vereniging Rembrandt. Na meer dan
25 jaar nam zij in juni afscheid.

Elsbeth van Tets-van Tienhoven in
het Mauritshuis, tussen twee
bloemstilleven die met steun van de
Vereniging Rembrandt zijn verworven

Al in de late jaren negentig nodigde Jan Maarten Boll, de toenmalige voorzitter van de Vereniging Rembrandt, Elsbeth van Tets-van Tienhoven uit om toe te treden tot de raad van adviseurs. Elsbeth was in 1973 een van de oprichters van Sotheby's Amsterdam, had daarna bij Sotheby's in Londen en in New York gewerkt en was actief voor de vriendenvereniging van het Mauritshuis. Met haar ervaring en netwerk zou zij veel kunnen betekenen voor de Vereniging Rembrandt, moet de gedachte zijn geweest. Voor Elsbeth was de Vereniging Rembrandt een vertrouwde naam; haar overgrootvader was in 1883 een van de oprichters van de Vereniging.

Elsbeth herinnert zich nog hoe er in haar beginjaren als adviseur vergaderd werd in de vergaderzaal van de Koninklijke Maatschappij tot Redding van Drenkelingen aan het Rokin in Amsterdam. Rond die tijd speelde de aankoop van het *Portret van een oude man* van Rembrandt. Op een kijkdag bij Sotheby's in Londen liep Elsbeth Jan Maarten Boll tegen het lijf. Hij vroeg haar of ze zin had om mee te gaan naar het restauratieatelier, waar hij met een aantal bestuursleden ging kijken naar een schilderij waar een Nederlands museum belangstelling voor had. Daar hoorde ze dat het om het Mauritshuis ging. Daar was dankzij de opbrengsten van de grote Vermeertentoonstelling in 1995-1996 veel geld in kas, mede door de inkomsten van de museumwinkel, die met de komst van Elsbeth een stuk professioneler was geworden. 'Alles kwam samen,' zegt Elsbeth. 'Met *Hollands meisje aan het ontbijt* door Liotard behoort het *Portret van een oude man* tot de mooiste aankopen die ik in mijn tijd bij de Vereniging Rembrandt heb meegemaakt.'

FONDSENWERVING NAAR AMERIKAANS MODEL

In 2001 werd Elsbeth gevraagd voor het bestuur van de Vereniging Rembrandt, dat ook toen al bestond uit kunsthistorici uit de museale en academische wereld, deskundigen met specifieke expertise en particuliere verzamelaars. Zij kreeg de opdracht mee te denken over de fondsenwerving en het betrekken van particulieren bij de Vereniging Rembrandt, die in die tijd nog altijd slechts een paar duizend leden had. Door haar ervaring in New York, waar Elsbeth had gezien hoe de fondsenwerving van Amerikaanse musea in zijn werk ging, begreep zij welke mogelijkheden er in Nederland lagen, zowel voor musea als voor de Vereniging Rembrandt.

Portret van een oude man

Rembrandt
1667. Olieverf op doek,
81,9 x 67,7 cm
MAURITSHUIS, DEN HAAG

Aangekocht in 1999 met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij het Prins Bernhard Cultuurfonds), de Stichting Vrienden van het Mauritshuis, de Mondriaan Stichting samen met het Nationaal Aankoopfonds van het ministerie van OCW, de Stichting Nationaal Fonds Kunstbezit, de BankGiro Loterij, het VSBfonds, Fonds 1818, de ING Groep, de heer prof. dr. drs. A.C.R. Dreesmann, de Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en particulieren

Hollands meisje aan het ontbijt

Jean-Etienne Liotard
ca. 1756-57. Olieverf op doek,
46,8 x 39 cm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Aangekocht in 2016 met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar Nationaal Fonds Kunstbezit), de BankGiro Loterij, het Mondriaan Fonds, het VSBfonds, het Rijksmuseum Fonds, de Rijksmuseum International Circle en particulieren

In het Mauritshuis stond zij na de verbouwing van 1982-1987 aan de wieg van een grote actie om vrijwilligers, vrienden en donateurs te werven. Om donateur te worden moest je 1.000 gulden betalen. 'Dat was nieuw in Nederland, maar mensen bleken dat heel leuk te vinden. Eens per jaar een diner in smoking op zaal onder de schilderijen en de gelegenheid om in gesprek te gaan met directeuren en conservatoren, wanneer maak je dat nu mee?' Elsbeth wijst in dit verband ook op de vermelding van schenkers op wanden in musea, wat in deze tijd steeds gebruikelijker werd. 'Dat zag je eerst niet. Mensen wilden wel geven, maar anoniem. Die trots als je iets hebt bijgedragen was nieuw, en geïnspireerd door wat er op dit gebied in Amerika gebeurde.'

GILDEMEESTER CIRKEL

Inmiddels was ook de Vereniging Rembrandt begonnen met het oprichten van Cirkels en het differentiëren van lidmaatschappen. In 2013 stond Elsbeth aan de basis van de Gildemeester Cirkel. Daarvoor had zij een groep gevormd van tien personen uit haar vriendenkring, die op hun beurt zoveel mogelijk mensen uit hun eigen netwerk moesten zien te werven. Met een jaarlijks Rembrandtdiner op een wisselende locatie, en de mogelijkheid om aan speciale kunstreizen deel te nemen door een schenking vanaf een bepaald bedrag te doen, was een nieuwe traditie geboren. Het oprichtingsdiner in Kasteel de Haar leverde meteen een groot aantal nieuwe leden op die bereid waren zich voor een periode van vijf jaar vast te leggen voor een jaarlijkse gift.

Voor Elsbeth is bijdragen aan het openbaar kunstbezit altijd vanzelfsprekend geweest. 'Van huis uit heb

ik museumbezoek meegekregen en ook het besef dat openbaar kunstbezit belangrijk is. Ik draag graag uit dat je mee kunt doen, dat je iets voor musea kunt betekenen en dat je trots mag ervaren op het moment dat iets met jouw steun wordt aangekocht,' vertelt ze. 'Het leuke aan geven met de warme hand is dat je betrokken wordt. Als je bijvoorbeeld geld schenkt aan het Themafonds Zilver bij de Vereniging Rembrandt, dan word je uitgenodigd voor een ontvangst als er een stuk zilver is aangekocht. Op zo'n ontvangst met de conservator kom je meer te weten over het zilver en de achtergrond van de aankoop.'

Elsbeth blijft zich ook in de toekomst inzetten voor het openbaar kunstbezit als voorzitter van de Johan Maurits Compagnie van het Mauritshuis en door haar betrokkenheid bij het Decorative Art Fund, een fonds op naam bij het Rijksmuseum. De Vereniging Rembrandt zal altijd een warm plekje bij haar houden, maar aan haar adviseurschap bij de Vereniging is nu een eind gekomen. 'Wij zijn Elsbeth zeer dankbaar voor wat zij allemaal voor ons heeft gedaan,' zegt Geert-Jan Janse. 'Met haar grote enthousiasme en liefde voor kunst heeft zij de particuliere betrokkenheid bij ons openbaar kunstbezit een enorme impuls gegeven.' Omgekeerd heeft het werk voor de Vereniging haar ook veel gebracht, zegt Elsbeth terugkijkend: 'Niet alleen door de contacten met musea en verzamelaars, maar ook omdat het leuk is nieuwe ideeën te bedenken en je daarop te storten. Je wilt immers wel dat het een succes wordt. Het is heel dankbaar als dat lukt.'

Gerdien Wuestman is hoofdredacteur van het *Bulletin* van de Vereniging Rembrandt

Bordes tussen oost en west

In het trappenhuis van Paleis Het Loo is een bijzonder kunstwerk te zien: het op één na grootste schilderij van Nederland. Een opvallend detail zijn de zeven mannen die nonchalant op de geschilderde balustrade leunen. Hun oosters aandoende kleding springt meteen in het oog. Lange tijd wist bijna niemand wie deze mannen zijn of waarom ze daar staan. Dankzij een beurs van de Vereniging Rembrandt kon diepgravend onderzoek worden gedaan – en dat bracht verrassende antwoorden aan het licht.

Het landgoed Het Loo werd in 1684 eigendom van de Oranjes, toen koning-stadhouder Willem III (1650-1702) het kocht. De bouw van het centrale deel van het nieuwe paleis – het *corps de logis* – begon op 18 april 1685. In eerste instantie was dit bedoeld als jachthuis. Toen Willem III en zijn vrouw Mary II Stuart in februari 1689 koning en koningin werden van Engeland, Schotland en Ierland besloten ze Het Loo te vergroten om hun nieuwe koninklijke status te benadrukken. De werkzaamheden begonnen in de zomer van datzelfde jaar. Ter versiering van de grote trap in het hart van het paleis werd opdracht gegeven tot het maken van een enorme wand- en plafondschildering. Men vermoedt dat deze in 1692 of 1693 voltooid was.

De schildering toont een zuilengalerij met doorkijkjes naar weidse vergezichten. Zeven mannen, rijk uitgedost in 'oosterse' kleding, leunen tegen de balustrade, terwijl ze praten of om zich heen kijken. Het ontwerp is gemaakt door de Franse interieurarchitect Daniël Marot (ca. 1661-1752), die nauw betrokken was bij de bouw van Paleis Het Loo. De uitvoering wordt toegeschreven aan Robert Duval (1649-1732), de hofschilder van Willem III. Soortgelijke schilderijen, vooral op plafonds, waren al te vinden in de Republiek. Eén daarvan is het monumentale plafond van de vergaderzaal van de Eerste Kamer op het Binnenhof; een tweede is te vinden aan de binnenkant van de koepel van het statige huis Trompenburgh in 's-Graveland.

**Vue intérieure du
Grand Escalier de
Versailles**

Louis Surugue
1721. Ets en gravure,
41,2 x 64,3 cm
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE
DE FRANCE, PARIJS

VERSAILLES ALS VOORBEELD

De trompe-l'oeil muurschildering op Het Loo is hoogstwaarschijnlijk geïnspireerd door één specifiek voorbeeld: de beroemde *Escalier des Ambassadeurs* in Versailles, voltooid in 1679 en helaas al in 1752 verwoest. Willem III was tot aan zijn dood een rivaal van de Franse koning Lodewijk XIV, en Het Loo werd dan ook gebouwd als een bescheidener architectonisch antwoord op het grootse paleis van Versailles. Dat juist dit Franse trappenhuis als voorbeeld werd genomen, is goed te verklaren. Willem III had al in 1685 via zijn ambassadeur aan het Franse hof ontwerpen voor het corps de logis opgevraagd bij de Académie Royale d'Architecture in Parijs, dus het is duidelijk dat hij naar vergelijkbare voorbeelden in Frankrijk keek. Bovendien was Marot,

de ontwerper van de schildering op Paleis Het Loo, een Franse emigrant met nauwe banden met de kunstenaarswereld rond Versailles. De ontwerpen van beide muurschilderingen lijken ook sterk op elkaar.

GROTE TURKSE OORLOG

Over de bouw van de trap en de decoratie ervan is weinig archiefmateriaal bewaard gebleven. In de Haagse archieven zijn echter wel andere documenten te vinden die helpen om de bredere context te begrijpen waarbinnen de muurschildering tot stand kwam.

Het laatste decennium van de 17de eeuw was een periode vol politieke spanningen in Europa. Vrijwel het hele continent was tegelijk betrokken bij twee grote oorlogen. In de Grote Turkse Oorlog vochten verschillende

Europese mogendheden, waaronder het Heilige Roomse Rijk, tegen het Ottomaanse Rijk. Tegelijkertijd vond de Negenjarige Oorlog plaats, waarin een bondgenootschap van onder andere de Republiek, Engeland en het Heilige Roomse Rijk de strijd aanging met Frankrijk. Willem III was de oprichter van de anti-Franse coalitie en daarmee een centrale figuur in de Negenjarige Oorlog. Omdat hij zijn hele leven een felle tegenstander was van Lodewijk XIV, probeerde hij zijn bondgenoot, keizer Leopold I, over te halen om vrede te sluiten met de sultan. Zo konden ze hun krachten bundelen om zich volledig te richten op het verslaan van de Franse koning.

Zo zette Willem III zich actief in om vrede te brengen tussen de twee belangrijkste partijen in de Turkse Oorlog: het Ottomaanse Rijk en het Heilige Roomse Rijk. Uit brieven in het Koninklijk Huisarchief blijkt Willems rol als diplomatiek bemiddelaar in dit conflict. Hij schreef op 21 en 23 juli 1692 aan zowel sultan Ahmed II als Leopold I in een poging beiden tot vrede te bewegen. Als stadhouder van de Republiek én koning van Engeland stuurde hij hiervoor ambassadeurs naar Wenen en Istanbul.

De muurschildering in het trappenhuis van Het Loo is uniek in Nederland. Het is namelijk het enige bekende kunstwerk voor het hof waarop alleen oosterse mannen zijn afgebeeld. Ook binnen het oeuvre van Marot is dit ontwerp bijzonder en opvallend. Uit nader onderzoek naar hun kleding blijkt dat deze figuren geen echte personen voorstellen, maar algemene types die horen bij het Ottomaanse hof. Het landschap op de achtergrond stelt waarschijnlijk de Bosporus voor, de zeestraat die door Istanbul loopt en

**Gezicht op
Istanbul vanaf
de Nederlandse
ambassade in Pera**

Jean Baptiste Vanmour
ca. 1720-37. Olieverf
op doek, 142 x 214 cm
RIJKSMUSEUM,
AMSTERDAM

Foto's: Erik van Rosmolen

Restanten van de oorspronkelijke schildering door Robert Duval op de oostwand van de grote trap, foto uit 1898, Paleis Het Loo, Apeldoorn

het Europese en Aziatische continent van elkaar scheidt. Mogelijk is de ruïne aan de oostwand die van het kasteel van Roemelië, ook wel het Fort van Europa, een historisch belangrijk fort aan de Europese kant van Istanbul dat de Ottomaanse verovering van Constantinopel symboliseert.

Kort samengevat brengt de muurschildering Europa en Azië symbolisch samen op Het Loo. De voorstelling is een allegorie op Willems ambitie om vrede te sluiten tussen het Heilige Roomse Rijk en het Ottomaanse Rijk. Tegelijkertijd presenteert zij Willem III als een volwaardig tegenhanger en alternatief voor de Zonnekoning, Lodewijk XIV.

WITGEPLEISTERD

Ruim een eeuw lang behield de

grote trap zijn oorspronkelijke gedaante, met muurschilderingen in olieverf op stucwerk. Dat veranderde in de Franse tijd. Toen Lodewijk Napoleon in het najaar van 1806 op Het Loo arriveerde, bleek de schildering door de inwerking van vocht ernstig beschadigd. Hij gaf opdracht om de muren wit te pleisteren. Bijna de hele 19de eeuw hingen er schilderijen en wapenborden tegen deze witte muren. Dat bleef zo tot koningin Wilhelmina in 1898 werd ingehuldigd. Zij wilde het paleis terugbrengen in de 17de-eeuwse staat en liet het pleisterwerk verwijderen. Toen kwamen de restanten van de oorspronkelijke muurschildering weer tevoorschijn.

De jonge koningin gaf de Rotterdamse interieurschilder Willem Adrianus Fabri (1853-1925) de op-

dracht om het trappenhuis volledig te herstellen in 17de-eeuwse stijl. Hij baseerde zijn reconstructie op de originele restanten van de schildering, die van de muur waren gehaald om te worden onderzocht en overgezet op doek. Daarnaast gebruikte hij de prent die Daniël Marot had gemaakt nadat het oorspronkelijke werk was voltooid.

Toch heeft Fabri zich enige creatieve vrijheid gepermitteerd, ook omdat op bepaalde punten te weinig restanten waren om zich op te baseren. Ook andere mensen die actief waren binnen de hofkringen, zoals de architect Johannes van Nieukerken

(1854-1913) en de rijksambtenaar Victor de Stuers (1843-1916), kwamen met voorstellen voor reconstructie en uitbreiding van het werk. Bovendien heeft hij met bepaalde ideeën gespeeld. De schilderijen die bezoekers nu zien, zijn het resultaat van deze reconstructie uit het begin van de 20ste eeuw, gebaseerd op de overgebleven delen uit de 17de eeuw. Juist deze historische gelaagdheid maakt de muurschildering tot bijzonder Nederlands erfgoed.

Het volledige verhaal hierachter zal centraal staan in de tentoonstelling die medio april 2026 opent in Paleis Het Loo. Ter gelegenheid daarvan verschijnt ook een publieksboek. ↘

Deel van de trap van het koninklijk Paleis Het Loo

Daniël Marot
1692-1712. Ets, 27,2 x 19,6 cm
PALEIS HET LOO, APELDOORN

Răzvan-Iulian Rusu is kunst- en cultuurhistoricus

Vertraag je blik, vergroot je

Op 17 mei was JongRembrandt in Museum Arnhem voor een digital detox. We oefenden met slow looking en hadden als gast een expert op het gebied van rustig aan doen: psycholoog Thijs Launspach, schrijver van het bestsellerboek *Fokking druk*. Met Thijs gingen we in gesprek over de impact van sociale media op ons brein en hoe kunst kan helpen onze blik te vertragen.

Thijs Launspach daagt jongeren uit te reflecteren op hun socialemediagebruik

Volle agenda's, sociale media die om aandacht roepen – we leven in een wereld vol prikkels. Ons JongRembrandtbestuur vroeg zich af wat museumbezoek daarin kan betekenen. Het thema van de veertiende editie van onze Art Talks voor JongRembrandtleden was dan ook: vertraag je blik, vergroot je focus. Op zaterdag 17 mei bezochten we Museum Arnhem en in het bijzonder de tentoonstelling over Jan Mankes.

Ruim zestig JongRembrandtleden verkenden het museum samen met enkele bevroegen museumdocenten. Een van de uitdagingen was een schilderij of een werk op papier minimaal tien minuten lang aandachtig te bekijken en te ervaren. Daardoor vielen details op die anders waren gemist. Ook meldden jongeren dat er meer ruimte was om 'af te dwalen' en nieuwe inzichten op te doen dan wanneer ze in vogelvlucht door de tentoonstelling waren gelopen.

De middag werd afgesloten in het museumcafé, waar we in gesprek gingen met psycholoog Thijs Launspach. Launspach is schrijver van meerdere boeken over het gevaar van sociale media en hoe je je kunt wapenen tegen een te gehaast leven. Hij liet onze leden nadenken over hoe ze zich voelen bij hun socialemediagebruik. Vervolgens kwamen 'rituelen van verstillig' aan bod en hoe bijvoorbeeld een museumbezoek kan bijdragen aan het leven in een lagere versnelling.

Samen de tijd nemen voor de Venustrechter van Rebecca Horn

JongRembrandt

De Vereniging Rembrandt telt tweeduizend jonge leden (JongRembrandt). Of je nu student bent of je al in het werkende leven hebt gestort, als lid van JongRembrandt kun je meedoen aan de Art Talks, waarbij je samen met andere jongeren en onder begeleiding van experts in steeds een ander museum op ontdekkingsstocht gaat.

Slow looking, een kijkvorm om mindful te genieten van kunst

Kijken en ervaringen delen bij de hedendaagse kunst in de tentoonstelling over Jan Mankes

Art Talks in Museum Arnhem: het weer hielp een handje mee

Schenking Zeeuws Archief

Op 28 april 2025 droeg Geert-Jan Janse namens de Vereniging Rembrandt een groot deel van de nalatenschap Brouwer-van Visvliet over aan het Zeeuws Archief in Middelburg. Het gaat om meer dan duizend werken op papier: gouaches, aquarellen en potlood-, pen- en krijttekeningen van de Zeeuwse kunstenaar Jim Frater. Daarnaast bestaat de nalatenschap uit een grote hoeveelheid foto's die een beeld geven van Zeeland en van Fraters familie van vaders- en moederszijde vanaf 1860. De schenking werd in ontvangst genomen door Anya Luscombe, directeur van het Zeeuws Archief. Meer over deze nalatenschap leest u op pp. 38-40 van dit *Bulletin*.

Algemene Ledenvergadering

Op 21 juni vond de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering (ALV) van de Vereniging Rembrandt plaats in 's-Hertogenbosch. Op deze bijeenkomst werd het jaarverslag over 2024 goedgekeurd en traden Naima Azough, Ingrid van Engelshoven, Roos Gortzak en Yasmijn Jarram toe tot de raad van adviseurs. Meer informatie over de samenstelling van en de expertise binnen onze raad van adviseurs kunt u vinden op onze website. Bijzonder aan deze ALV was ook de eerste presentatie van het bestuur van JongRembrandt, dat vertelde over de toekomstplannen om jongeren aan de Vereniging te binden en over de nieuwe merkidentiteit die binnenkort wordt geïntroduceerd. Na afloop van de ALV was er een exclusieve ontvangst in Het Noordbrabants Museum met een speciale Rembrandtroute langs eerder gesteunde werken en uitleg op zaal. Hoogtepunt van deze route was de in 2024 aangekochte *Kop van een vrouw (Gordina de Groot)* van Vincent van Gogh. De middag werd afgesloten met een zomerse borrel in de tuin van het museum.

Eerbetoon uit 1983

Bij het honderdjarig bestaan in 1983 ontving de Vereniging Rembrandt een gouden Museumpenning voor haar verdiensten voor het openbaar kunstbezit. Dat deze penning van goud was in plaats van zilver is uitzonderlijk. De penning werd bij de opening van een tentoonstelling met gesteunde aanwinsten in Leiden uitgereikt door Rob Hotke, directeur-generaal culturele zaken van het ministerie van WVC, aan de toenmalige vicevoorzitter van de Vereniging, jonkheer Beelaerts van Blokland. Omdat de Vereniging Rembrandt in die tijd nog geen bureau had, is de onderscheiding altijd in het archief van het secretariaat bewaard. Begin 2025 is de penning overgedragen aan het bureau.

Bij het overlijden van Henk van Os (1938-2025)

Als directeur van het Rijksmuseum en presentator van tv-programma's als *Beeldenstorm* en *Museumschatten* behoorde prof. dr. Henk van Os tot de weinige kunsthistorici die ook buiten het vakgebied bekend zijn geworden. Zijn overlijden in juni van dit jaar is dan ook niet onopgemerkt gebleven. Journalisten en vakgenoten schreven over zijn brede kennis, zijn bevoegdheid en zijn verteltalent. Dat zijn de eigenschappen die Henk ook heeft laten zien in de bijna veertig jaar dat hij actief was binnen de Vereniging Rembrandt, van 1982 tot 1996 als bestuurder, en van 2001 tot 2022 als columnist van het *Bulletin* (een deel van deze columns is gebundeld in het boekje *Kunst Zinnig* uit 2017).

Henk van Os schreef net zo makkelijk over een middeleeuwse reliekhouders als over een Rothko, en altijd in toegankelijke taal, want hij beseftte als geen ander hoezeer kunsthistorici met hun uitlegdrang museumbezoekers in de weg kunnen staan bij het beleven van kunst. Hij was ook genereus met het delen van zijn persoonlijke ervaringen en gedachten. In een van zijn mooiste columns schreef hij over de vertrouwing die hij steeds weer vond bij het

zien van Rembrandts *Jeremia treurend over de verwoesting van Jeruzalem* in het Rijksmuseum. Hij vroeg zich niet af hoe dat kwam, schreef hij, totdat hij beseftte dat die troostende werking vermoedelijk te maken had met dankbaarheid voor het vermogen van een kunstenaar om peilloze melancholie zichtbaar te maken. 'Totaal verdriet is dankzij Rembrandt voorstelbaar geworden.' De inzichten die kunst kon geven en de ontroering en andere emoties die zij soms teweegbrengt vormden een rode draad in zijn columns.

Incidenteel sprak Henk ook op ontvangsten van de Vereniging Rembrandt. Misschien wel de meest memorabele daarvan was een kindersonvangst in 2018. In het ateliergebouw van het Rijksmuseum vertelde Henk zijn ademloos luisterende publiek over Jan Mostaerts *Landschap met een episode uit de verovering van Amerika*, of zoals Henk het voor deze gelegenheid formuleerde, over 'blote mensen in een raar landschap'. Het zijn herinneringen als deze die we koesteren.

Op p. 41 deelt Wim Pijbes nog enkele persoonlijke herinneringen aan Henk van Os.

Scherven brengen geluk...

Maar niet voor deze glazen pot uit het Nationaal Glasmuseum in Leerdam. De pot is rond 1918/19 beschilderd door ontwerper-keramist Chris Lanooy, en is voor zover bekend het enige Nederlandse glas met invloeden uit de art nouveau. Hij moet al in Glasfabriek Leerdam zijn gebroken in ten minste acht stukken. Vanwege de slecht gelijmde breuken is de pot nooit in het museum getoond. Keramiek- en glasrestaurator Roosmarijn van Beemen zal de fragmenten loshalen en opnieuw verlijmen, zodat hij weer toonbaar is. De restauratie wordt uitgevoerd met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar Marijke Laarhoven Fonds).

In memoriam Resl von Bönninghausen

Op 3 juni 2025 overleed Resl von Bönninghausen. Van 1991 tot 2000, in de tijd dat de Vereniging Rembrandt nog geen bureau had en slechts een paar duizend leden telde, heeft Resl met grote toewijding de ledenadministratie gevoerd en het bestuur ondersteund bij de vergaderingen. Ze deed alles vanuit huis, nog zonder computer. Daarnaast leidde zij een groep vrijwilligers die hielpen bij de ledenwerving en de organisatie van evenementen. 'Resl was een ware steunpilaar voor het bestuur en de leden van de Vereniging Rembrandt,' zegt Boudewijn van Ittersum, die eind jaren negentig als eerste directeur van de Vereniging Rembrandt werd aangesteld en haar nog kort heeft meegemaakt. 'De Vereniging stond aan het eind van de jaren negentig aan de vooravond van een grote professionaliserings-slag en kon voortborduren op het

Resl von Bönninghausen met oud-voorzitter Jan Maarten Boll (op de rug gezien), 2009

zeer gewaardeerde werk van Resl. Zij heeft de Vereniging door een moeilijke periode van stagnatie geholpen.' Hoe geliefd Resl was, blijkt ook uit de vele reacties op haar overlijden van mensen die haar hebben gekend uit de tijd van de Vereniging Rembrandt en daarna: 'een bijzonder sympathieke en bescheiden vrouw', 'stralend en positief' en 'buitengewoon toegewijd, slim, aardig en diplomatiek'.

Wij denken in dankbaarheid terug aan Resl en wensen haar nabestaanden veel sterkte toe.

PAN-Podium

Tip voor leden die dit najaar de kunst-, antiek- en designbeurs PAN Amsterdam bezoeken: op zondagmiddag 2 november organiseren wij net als voorgaande jaren een inhoudelijk programma op het PAN-Podium. Het gaat dit jaar over vrouwelijke fotografen. We zullen onder andere ingaan op de professionalisering van vrouwelijke fotografen in de 20ste eeuw, met speciale aandacht voor de Hongaars-Nederlandse fotografe Eva Besnyö. Over dit onderwerp gaan we in gesprek met Fiepke van Niel (conservator Museum Hilversum) en Maartje van den Heuvel (conservator van de fotocollectie van de Universitaire Bibliotheken Leiden en lid van de raad van adviseurs van de Vereniging Rembrandt).

Tas cadeau

Wie herkent ze allemaal? Op deze tas zijn negen kunstwerken verbeeld die tussen 1883 en 2025 met steun van de Vereniging Rembrandt zijn aangekocht. De tas, ontworpen door Zenzy Blindeling, is een stevige (boodschappen)tas van fairtrade katoen met een handig binnenzakje. Leden die hun dochter, zoon, buur of vriend(in) aanmelden als lid van de Vereniging Rembrandt ontvangen hem tijdelijk als welkomscadeau (zolang de voorraad strekt). Scan hiervoor de QR-code óf ga naar de website en gebruik de promocode VRTAS25. Natuurlijk kunt u de tas ook naar het nieuwe lid laten sturen.

Geef uw kunstliefde door

Er blijft altijd wat te ontdekken in onze gezamenlijke kunstcollecties. Onze musea kunnen Frans Hals en Van Gogh op hun best laten zien, maar hun bezoekers ook verrassen met de kunst van nu. Om je aan het denken te zetten, je iets te leren of om je van schoonheid te laten genieten. Het kan allemaal in onze musea.

Dat zijn ervaringen die u ook anderen kunt. Door uw vrienden enthousiast te maken voor een lidmaatschap van de Vereniging Rembrandt of door uw partner of (klein-) kind een lidmaatschap cadeau te doen, geeft u hun de gelegenheid te beleven wat u zelf hebt beleefd.

The Tomb of the Unknown Craftsman

Grayson Perry
2011-16. Diverse materialen,
H 305 cm
BONNEFANTEN, MAASTRICHT

Aangekocht in 2016 met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar Titus Fonds en haar Innorosa Fonds) en het Mondriaan Fonds

Werf een nieuw lid of geef een lidmaatschap cadeau via: www.verenigingrembrandt.nl

Lidmaatschappen

Eén persoon – € 85 per jaar (tot 25 jaar € 37,50)

Word lid, draag bij en ontvang de Rembrandtkaart waarmee u de vaste collecties van meer dan 125 musea vrij van entree kunt bezoeken. Jonger dan 25 jaar? Dan betaal je slechts € 37,50.

Twee personen – € 125 per jaar

Met een lidmaatschap voor twee personen bent u goedkoper uit én hebt u altijd iemand om musea mee te bezoeken. U kunt dit lidmaatschap afsluiten met uw partner of een introductiekaart ontvangen waarmee u een vriend(in) kunt meenemen.

Cadeaulidmaatschap

Uw liefde voor kunst delen met een vriend(in), kind(eren) of een ander dierbaar familielid? Dat kan via een cadeaulidmaatschap. Alle lidmaatschappen zijn ook voor het leven af te sluiten.

Meesterlidmaatschappen

Jonge Meester – ten minste € 350 per jaar*

Jonge Meesters worden jaarlijks uitgenodigd voor de Zondag met Rembrandt om zo hun favoriete verzamelgebied te ontdekken.

Leermeester – ten minste € 1.000 per jaar*

Als Leermeester kunt u uw gift toewijzen aan aankopen waaraan wordt bijgedragen via het Themafonds van uw voorkeur. Bij de jaarlijkse Leermeesterlezing geeft een kunstexpert tekst en uitleg bij een spraakmakende, recent gesteunde aankoop.

Grootmeester – ten minste € 2.500 per jaar*

Grootmeesters krijgen net als Leermeesters de mogelijkheid hun gift toe te wijzen aan een van onze vijftien Themafonds. Zij worden uitgenodigd voor de Meesterschouw, een intieme bijeenkomst waarin specialisten in musea een kijkje achter de schermen bieden.

Hollandse Meester – ten minste € 15.000 per jaar*

Zelf bepalen welke aankopen u steunt en met hoeveel? Of misschien onderzoek en restauratie mogelijk helpen maken? Word dan Hollandse Meester en richt een Fonds op Naam op. U geniet hiernaast dezelfde privileges als een Grootmeester en bent lid voor het leven.

* Een meesterlidmaatschap wordt afgesloten voor een periode van ten minste vijf jaar, waardoor er aantrekkelijke fiscale voordelen gelden.

De Vereniging Rembrandt zet zich al sinds 1883 in voor het Nederlands openbaar kunstbezit. Dankzij de betrokkenheid en vrijgevigheid van haar 16.000 leden en in goede samenwerking met de musea vergroot de Vereniging de publieke belangstelling voor onze gezamenlijke kunstcollecties en maakt zij aankopen, onderzoek en restauraties mede mogelijk. Als particuliere organisatie is de Vereniging Rembrandt overkoepelend, onafhankelijk en bevlogen, en handelt zij vanuit haar expertise.

BESTUUR

PER 20-09-2024

Niet-uitvoerende bestuurders:

Mevrouw mr. H.H. Kersten, voorzitter

De heer drs. B. Cornelis, vicevoorzitter

De heer drs. P.A. Geelen, penningmeester

De heer prof. dr. R.J. Baarsen

De heer drs. T.D.W. Dibbits

De heer H. Driessen

Mevrouw drs. F. Haijtema

De heer prof. dr. J.E.E. Keunen

Mevrouw drs. G.M.E. Knol

Mevrouw drs. C.M.H. van de Linde

De heer prof. mr. G.T.M.J. Raaijmakers

De heer prof. dr. M.S. Sellink

Uitvoerend bestuurder:

De heer drs. G. Janse

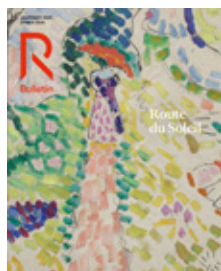
Zie voor de raad van adviseurs en de medewerkers van de Vereniging Rembrandt www.verenigingrembrandt.nl

Hebt u vragen over schenken of het instellen van een Fonds op Naam bij de Vereniging Rembrandt? Neem dan contact op met Mathilde van der Werff, telefonisch of per e-mail: vanderwerff@verenigingrembrandt.nl.

Hebt u vragen of wilt u advies over nalaten, of overweegt u de Vereniging Rembrandt te benoemen in uw testament? Neem dan contact op met Leonie Pels Rijcken, telefonisch of per e-mail: pelsrijcken@verenigingrembrandt.nl.

Olijfgaard in Collioure (detail)

Henri Matisse

(zie over deze aanwinst van het Van Gogh Museum pp. 28-31)

Beschermvrouwe
Hare Koninklijke Hoogheid Prinses
Beatrix der Nederlanden

VERENIGING REMBRANDT

Denneweg 124

2514 CL Den Haag

T: 070 - 427 17 20

E: bureau@verenigingrembrandt.nl

www.verenigingrembrandt.nl

Bankrekeningnummer:

IBAN: NL21 ABNA 0252 2008 61

OVER DEZE UITGAVE

Het *Bulletin* van de Vereniging Rembrandt verschijnt drie keer per jaar en wordt toegezonden of digitaal beschikbaar gesteld aan leden van de Vereniging Rembrandt. De Vereniging communiceert hierin onder andere over gesteunde aankopen en restauratie- en onderzoeksprojecten. In keuze en behandeling van onderwerpen zoekt de redactie aansluiting bij in de Vereniging levende interesses, vermijdt zij onnodig polariserende uitslatingen en draagt zij er zorg voor dat het *Bulletin* toegankelijk is voor een zo breed mogelijke groep lezers onder de leden.

Aan dit nummer werkten mee: Sander van den Bosch, Ad Geerdink, Roosanne Goudbeek, Gerard Heerebout, Geert-Jan Janse, Christi Klinkert, Melle van Maanen, Laurens Meerman, Renate Meijer, Ilja Leonard Pfeijffer, Frank van der Ploeg, Wim Pijbes, Răzvan-Iulian Rusu, Marlies Stoter, Juliette van Uhm, Francisca van Vloten, Joke de Wolf en Gerdien Wuestman. Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. © Pictoright Amsterdam 2025.

Ontvangt u het *Bulletin* liever digitaal? Stuur dan een e-mail of neem telefonisch contact op met het bureau van de Vereniging Rembrandt.

Hoofredacteur: Gerdien Wuestman

Eindredactie: Ingrid Mersel

Redactieadviesraad: Veerle Corstens,

Christi Klinkert, Laurens Meerman en

Annemiek Overbeek

Ontwerp: van Rosmalen & Schenk, Amsterdam

Drukwerk: Tuijtel, Werkendam

**VRIENDEN
LOTERIJ**

**het
Cultuurfonds**

Vrije toegang tot de vaste collectie van ondersteunde musea

Als lid van de Vereniging Rembrandt hebt u met uw Rembrandtkaart vrije toegang tot de vaste collectie van alle musea die sinds onze oprichting door ons zijn gesteund. Kijk voor uw bezoek altijd even op de website van de betreffende instelling voor de actuele gegevens. Bij sommige musea is reserveren verplicht.

Alkmaar
Stedelijk Museum Alkmaar

Amerongen
Kasteel Amerongen

Amersfoort
Mondriaanhuis
Museum Flehite

Ammerzoden
Kasteel Ammersoyen

Amstelveen
Cobra Museum voor
Moderne Kunst

Amsterdam
Allard Pierson
Amsterdam Museum
(incl. Huis Willet-
Holthuysen)
Joods Cultureel Kwartier
(Joods Museum en
Nationaal Holocaust-
museum)
Museum Rembrandthuis
Museum Het Schip
Museum Ons' Lieve Heer
op Solder
Museum Van Loon
Het Scheepvaartmuseum
Rijksmuseum
Stadsarchief Amsterdam
Stedelijk Museum
Van Gogh Museum
Wereldmuseum Amsterdam

Apeldoorn
Paleis Het Loo

Appingedam
Museum Stad Appingedam

Arnhem
Gelders Archief
Museum Arnhem

Assen
Drents Museum

Asten
Museum Klok & Peel

Barneveld
Museum Nairac

Bergen op Zoom
Het Markiezenhof

Beverwijk
Museum Kennemerland

Breda
Stedelijk Museum Breda

Brielle
Historisch Museum Den Briel

Culemborg
Elisabeth Weeshuis Museum

Delft
Museum Prinsenhof Delft

Deventer
Museum de Waag
Speelgoedmuseum
Deventer

Doorwerth
Kasteel Doorwerth

Dordrecht
Dordrechts Museum
Huis Van Gijn

Edam
Edams Museum

Eindhoven
Van Abbemuseum

Elburg
Museum Elburg

Enkhuizen
Zuiderzeemuseum

Enschede
Rijksmuseum Twenthe

Franeke
Museum Martena

Gorinchem
Gorcums Museum

Gouda
Museum Gouda

's-Gravenhage
De Mesdag Collectie
Haags Historisch Museum
Huis van het Boek
Kunstmuseum Den Haag
(incl. Fotomuseum Den
Haag)
Mauritshuis (incl. Galerij
Prins Willem V)
Museum Beelden aan Zee
Museum Bredius

Groningen
Groninger Museum

Haarlem
Frans Hals Museum
Teylers Museum
Verwey Museum

Haarzuilen
Kasteel de Haar

Harlingen
Gemeentemuseum
Het Hannemahuis

Hattem
Voerman Stadsmuseum

's-Heerenberg
Kasteel Huis Bergh

Heerenveen-Oranjewoud
Museum Belvédère

Heino/Wijhe
Kasteel Het Nijenhuis

Helmond
Museum Helmond

's-Hertogenbosch
Het Noordbrabants Museum
Design Museum Den Bosch

Heusden a/d Maas
Het Gouverneurshuis

Hilversum
Museum Hilversum

Hoorn
Westfries Museum

Kampen
Stedelijk Museum Kampen

Katwijk
Katwijks Museum

Laren
Singer Laren

Leek
Museum Nienoord

Leens
Landgoed Verhildersum

Leerdam
Nationaal Glasmuseum

Leeuwarden
Fries Museum
Keramiekmuseum
Prinsessehof

Leiden
Japanmuseum SieboldHuis
Rijksmuseum Boerhaave
Museum De Lakenhal
Rijksmuseum van Oudheden
Wereldmuseum Leiden

Loosdrecht
Kasteel-Museum
Sypsteyn

Maastricht
Bondefanten

Marken
Marker Museum

Middelburg
Zeeuws Museum

Naarden
Nederlands Vestingmuseum

Nijmegen
Valkhof Museum

Oss
Museum Jan Cunen

Otterlo
Kröller-Müller Museum
Nederlands Tegelmuseum

Oud-Zuilen
Slot Zuglen

Purmerend
Purmerends Museum

Ridderkerk
Huys ten Donck (alleen de
tuinen)

Rhenen
Stadsmuseum Rhenen

Roermond
Cuypershuis

Rotterdam
Chabot Museum
Het Nieuwe Instituut
Kunsthall Rotterdam
Maritiem Museum
Rotterdam
Museum Boijmans Van
Beuningen
Nederlands Fotomuseum
Wereldmuseum Rotterdam

Rosendaal
Kasteel Rosendaal

De Rijp
Museum In 't Houten Huis

Schiedam
Stedelijk Museum

Schoonhoven
Nederlands Zilvermuseum
Schoonhoven

Slochteren
Fraeylemaborg

Sluis
Museum Het Belfort

Sneek
Fries Scheepvaart Museum

Soest
Nationaal Militair Museum

Tiel
Flipje en Streekmuseum
Tiel

Tilburg
TextielMuseum

Uden
Museum Krona

Uithuizen
Menkemaborg

Utrecht
Centraal Museum
Museum Catharijneconvent
Museum Speelklok

Vaassen
Kasteel Cannenburg

Veendam
Veenkoloniaal Museum

Vlissingen
Maritiem Muzeeum Zeeland

Voorburg
Museum Swaensteyn

Voorschoten
Kasteel Duivenvoorde

Warffum
Openluchtmuseum Het
Hoogeland

Weesp
Museum Weesp

Woerden
Stadsmuseum Woerden

Zaandam
Zaans Museum
Museum Zaanse Tijd

Zaltbommel
Stadskasteel Zaltbommel

Zierikzee
Stadhuismuseum

Zutphen
Musea Zutphen (Museum
Henriette Polak en
Stedelijk Museum)

Zwolle
ANNO
Museum de Fundatie

De volgende musea behoren
niet tot de gesteunde musea
maar accepteren wel onze
Rembrandtkaart:

Alphen aan den Rijn
Archeon

Amstelveen
Museum JAN

Amsterdam
Huis Marseille
(50 procent korting op
entree)

Bergen
Museum Kranenburgh

's-Gravenhage
Museum de Gevangenpoort

Maassluis
Museum Maassluis

Rotterdam
Chabot Museum

Rijswijk (ZH)
Museum Rijswijk

Tilburg
De Pont museum

Venlo
Limburgs Museum

Weert
Museum W

**Voor topkunst
in Nederland**